

Van woninginspectrice tot buurtveiligheidscoördinator.

Toezicht op en controle van
bewoners en buurten.

Doctoraalscriptie Sociologie
Universiteit van Amsterdam

Theo Kentie
juni 1993

Inhoud.

1.	Inleiding.	3
2.	Woonbeschaven.	8
	2.1. Verschil in visies.	8
	2.2. Periodisering.	10
3.	De ontoelaatbaren.	13
	3.1. De groei van de steden, de arbeiderswijken en de Woningwet.	13
	3.2. Toezicht op het wonen.	16
	3.3. Woningnood.	16
	3.4. Noodwoningen in Haarlem.	17
	3.5. Kippenhokken naast de gasfabriek.	20
	3.6. Actieve en niet-actieve gemeenten.	21
	3.7. Conclusie.	22
4.	De asocialen.	24
	4.1. Het bombardement van Rotterdam.	24
	4.2. Het Gelderse Dorp.	26
	4.3. De gezinskampen.	27
	4.4. Conclusie.	29
5.	De professionals.	31
	5.1. De stichting Bijzonder Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk in Haarlem.	31
	5.2. Het gemis aan ware gemeenschap.	32
	5.3. Het Brabantse Dorp.	34
	5.4. Stadssanering.	35
	5.5. De sociologen.	37
	5.6. Een cordon van hulpverlening.	38
	5.7. Het einde van de woonscholen.	40
	5.8. Andere woonscholen.	41
	5.9. Conclusie.	41
6.	De nieuwe stedelingen en de allochtonen.	44
	6.1. Heterogene wijken.	45
	6.2. Stadsvernieuwingswijken.	47
	6.3. Leefstijlen.	48
	6.4. Van inspraakbegeleider tot sociale vernieuwer.	49
	6.5. Conclusie.	51
7.	Terugkeer van toezicht en dwang?	53
	7.1. Slotconclusie.	53
	7.2. Terugblik.	53
8.	Noten.	57
9.	Geraadpleegde literatuur.	64

1. Inleiding.

"Woningcorporaties hebben niet alleen een sociale maar ook een opvoedende taak. [...]. Het is in hun eigen belang dat ze degenen die de helpende hand het meest nodig hebben, niet alleen een woning geven maar ook een stukje wooncultuur bijbrengen. Omdat hun wooncultuur hemelsbreed verschilt van de onze, kan huisvesting van die doelgroep tot spanningen leiden met andere huurders. Daarvan kan de corporatie de dupe worden. Voorkom dat door die mensen op te voeden, desnoods met enige hardheid. Vat die taak op, schaam je er niet voor. We moeten dit opvoeden zien als wegen tot opname van immigranten in de samenleving"¹.

Deze uit 1991 stammende uitspraak van de burgemeester van Lelystad, Gruyters, is opvallend, omdat in een aantal in de laatste jaren verschenen studies over het leren wonen de opvoeding van bepaalde bevolkingsgroepen tot gewenst woongedrag via hulp en dwang als een verdwenen praktijk werd beschreven. Dat 'leren wonen' gebeurde vanaf het eind van de vorige eeuw tot in de zestiger jaren via woninginspectrices en woonscholen, en was gericht op groepen bewoners, die 'asociaal' of 'onmaatschappelijk' werden genoemd.

Het is ook een minder opvallende uitspraak, in die zin, dat de laatste jaren bij politici en professionals een terugkeer te constateren valt van het idee, dat via toezicht en controle het woongedrag van huurders en de leefbaarheid van (vooral) oude stadswijken te herstellen vallen.

Allerlei vormen van onveiligheid zouden sinds enige jaren die leefbaarheid in buurten en wijken, vooral waar al dan niet toevallig veel immigranten wonen, de laatste jaren in ernstige mate hebben aangetast. Bewoners zouden zich ernstig onveilig voelen, niet alleen door toegenomen criminaliteit, maar ook door het verdwijnen van normen en waarden, normbesef en sociale controle.

"Ik woon in het Nieuwe Westen, zeg maar het wilde westen", stelde een radio-journalist onlangs op een PvdA-bijeenkomst in Rotterdam om aan te geven hoe crimineel zijn buurt (het Nieuwe Westen is een 19e eeuwse Rotterdamse wijk) was geworden. PvdA-leider Kok hekelde op dezelfde bijeenkomst het wegvallen van sociale controle: "De gemeenschapszin is behoorlijk zoek geraakt in deze westerse samenleving"².

In toenemende mate wordt de aanwezigheid van grote groepen buitenlanders in de oude wijken aan de orde gesteld:

"Problemen ontstaan als mensen zich niet meer aan (alle) regels houden. De oorzaken van zulk "a-sociaal" gedrag liggen globaal enerzijds in het zich, door frustraties, niet meer aan de regels willen houden, dan wel de zin van bepaalde regels niet meer erkennen en anderzijds het onbekend zijn met de regels. [...] Een aparte categorie in dit verband wordt gevormd door de burgers die bepaalde regels niet kennen. Dit komt nog geregeld voor bij personen die afkomstig zijn uit een andere cultuur. Geconstateerd moet worden dat er niet voldoende aandacht is besteed aan het leren van de Nederlandse sociale en culturele regels aan deze mensen. Anderzijds hebben deze mensen zich, vaak min of meer buiten de Nederlandse samenleving, gehandhaafd door alleen met hun eigen land(lot)genoten om te gaan. Daardoor was er ook vaak niet zo'n noodzaak en behoefte aan aanpassing"³.

Voorgesteld wordt om tegen dit maatschappelijk ongerief een leger van huismeesters, prullenwachters, tramconducteurs, tunnelwachters en pleinopzichters in stelling te brengen. Hele straten worden 'geopzoomerd'⁴. Buurtveiligheidscoördinatoren en wijkveiligheidsplannen zijn in korte tijd gewone begrippen geworden. Meer toezicht in de woonwijken, maar ook andere oplossingen komen aan de orde. Zo bepleitte de gemeente Bergen op Zoom in 1989, om bewoners die overlast geven te herhuisvesten in speciale complexen, ideeën die ook uit andere gemeenten werden en worden gehoord⁵. Het onveilige leven in de oude

volkswijken is kortom een belangrijk politiek topic geworden. Politici, journalisten en welzijnswerkers proberen, zo lijkt het, elkaar de loef af te steken in hun meningen over de door criminaliteit en onveiligheid onleefbaar geworden wijken. Dat het niet alleen om criminaliteit gaat, blijkt uit het feit, dat de criminaliteitscijfers zich de laatste jaren stabiliseren, na een enorme groei in de jaren zeventig⁶. Dat suggereert, dat de relatie tussen de publieke opwinding en de maatschappelijke realiteit, niet alleen voortkomt uit de feitelijke onveiligheid.

In de geschiedenis van het wonen kunnen in deze eeuw enkele periodes aangegeven worden, waarin er ook sprake was van een grote vooral politieke en professionele bezorgdheid om het woongedrag van bepaalde groepen huurders, zorg die werd vertaald in concentratie van deze groepen in eigen wijkjes. Zo werden rondom de Eerste Wereldoorlog in veel gemeenten de 'asocialen' ontdekt, wat leidde tot de bouw van, onder andere, Zeeburgerdorp en Asterdorp in Amsterdam en Zomerhof in Den Haag.

Een tweede hoogtepunt in de overheidsaandacht kwam in en net na de Tweede Wereldoorlog, toen onder andere het Brabantse Dorp in Rotterdam tot stand kwam, de gezinsoorden ontstonden en sommige al eerder gebouwde speciale buurtjes, zoals het Thorbeckekwartier in Haarlem, werden uitgebouwd tot woonscholen. Vooral in deze periode ging de zorg om het wonen van de onmaatschappelijken gepaard met uitspraken over het verdwijnen van normen en waarden en van de gemeenschapszin, in bewoordingen, die bijna identiek zijn aan die van nu. Ook sommige op toezicht gerichte maatregelen, zoals het aanstellen van 'stadswachten' (toen vooral ter beteugeling van de baldadige en vernielzuchtige jeugd), verbinden die tijd met het heden⁷.

De huidige generatie politici, ambtenaren en professionals verklaren vaak, dat ze lange tijd het leefklimaat in de oude wijken hebben miskend. De criminaliteit in de oude stadswijken zou de spuigaten uitlopen, en dat zou weer geleid hebben tot onveiligheidsgevoelens, die niet serieus werden genomen. Met hun uitspraken, voorstellen en maatregelen proberen ze weer aansluiting te vinden met bewoners in de oude wijken, die vanwege deze publieke verwaarlozing zich zouden hebben afgewend van de politiek. Er zou sprake zijn van een 'inhaalslag'.

Onveiligheidsgevoelens zijn echter ook in verband gebracht met het botsen van leefstijlen in buurten, waarin veel migranten zijn komen te wonen. Zo stelt Van der Pennen:

"Het gaat om onderlinge angst- en onveiligheidsgevoelens: autochtonen voelen zich bedreigd door een andere leefstijl die voor hen een aantasting van de status inhoudt; voor allochtonen heeft de dreiging meer te maken met een mogelijke aantasting van de eer en goede zeden die van een 'westerse stedelijke' samenleving uitgaat. [...] De toegenomen criminaliteit zorgt er zonder twijfel voor dat het openbare leven in sommige delen van de stad verlamd raakt. Maar de botsing van leefstijlen die in de openbare gebieden kan plaatsvinden en die men wil vermijden, maakt eveneens een gebied onveilig [...]"⁸.

Daarmee komt een factor aan de orde, waarover ook veel politici steeds minder stilzwijgend zijn, en die veel autochtone bewoners als maar luidruchtiger benoemen: de aanwezigheid van grote groepen allochtonen en hun onaangepast gedrag. Die allochtonen worden steeds zichtbaarder op straat, zeker nu ze hun

gezinnen hebben laten overkomen, en wijken ook af qua leefstijl. Ze waren bovendien geen deelgenoot aan het 'autochtone' woonbeschavingsproces. Dat roept de vraag op, of het inderdaad hun aanwezigheid is, die meer toezicht en controle nodig maken. Is hun leefstijl zo bedreigend voor de openbare orde, dat hard ingrijpen nodig wordt, of gaat het om wat anders?

Ook de onmaatschappelijken en asocialen van toen werden beoordeeld naar hun leefstijl. Toch was dat eerder een gevolg, nadat de asocialen als groep gelokaliseerd werden, dan de reden voor het overheidsingrijpen. Pas nadat de aandacht op hen was gevallen, werd hun leefstijl 'ontdekt'. Er zijn heel wat groepen in de samenleving met een sterk afwijkende leefstijl, zonder dat enig overheidsingrijpen wordt overwogen. Het begrip 'leefstijl' is dan ook onvoldoende als verklaring voor het ontstaan van onmaatschappelijkheidsbestrijding of ander rigide overheidsbeleid, gericht op bepaalde groepen bewoners.

Van der Pennen wijst er ook op, dat veel autochtone bewoners de aantasting van hun status als bedreigend ervaren. Ik denk, dat dat een betere ingang is. Een bepaalde leefstijl, maar ook andere factoren als huidskleur en beroep dragen immers bij aan de status die iemand heeft. Daarmee zijn conflicten in woonwijken niet zozeer het gevolg van botsende leefstijlen, alswel van statusrivaliteit.

De Regt noemt statusrivaliteit "de motor van de ontwikkeling naar een meer beschaafde levensstijl". De distinctiezucht van stijgende arbeidersgroepen was nauw verbonden met statusangst: de angst dat anderen hun nieuw verworven positie niet zouden erkennen, en de angst dat ze weer terug zouden vallen in de oude armoede. Distinctiezucht leidt tot statusrivaliteit⁹. 'Leefstijl' is dan een van de elementen, waaraan status kan worden afgelezen. Juist qua status net iets mindere groepen worden als het meest bedreigend ervaren: met hen kan je het gemakkelijkst verward worden. De uitstoting van 'ontoelaatbare gezinnen' was een middel, waarmee 'nette' arbeiders zich konden beschermen tegen hun statusbedreigende nabijheid.

De Regt wijst op Elias, die stelt, dat bij grote machts- en statusverschillen de leden van de dominante groep het gedrag van de anderen zullen proberen te sturen. Bij minder grote machtsverschillen voelt de dominante groep zich bedreigd in haar positie en streeft daarom naar onderscheid in gedrag¹⁰.

Er zijn ook andere verklaringen voor het ontstaan van wijkjes voor ontoelaatbaren en asocialen gegeven. Zo wijzen Dercksen en Verplanke op het sociaal-democratisch ideaal: in een aantal gemeenten voerden sociaal-democratische wethouders rondom de Eerste Wereldoorlog een actief volkshuisvestingsbeleid, waardoor ze stuitten op de 'ontoelaatbaren', bewoners van krotten en sloppen waarmee de sociaal-democraten weinig te maken wilden hebben. Ze zagen ze als bedreigend voor de fatsoenlijke arbeidersgezinnen vanwege het 'besmettingsgevaar'. Deze achterblijvers moesten via opvoeding omhoog gehaald worden tot het peil van de nette arbeiders¹¹.

Er is een wezenlijk verschil tussen deze twee verklaringen voor het ontstaan van en de ontwikkeling van de onmaatschappelijkheidsbestrijding. De Regt wijst erop, dat er sprake is van een proces, dat (mede) van 'onderop' op gang kwam: zich ergerende omwonenden, die zich in hun status voelden aangetast en de overheid activeerden tot beleid. Dercksen en Verplanke beschrijven het daarentegen als een ingrijpen van 'bovenaf', door een sociaal-democratisch geïnspireerde gemeentelijke overheid die bezig was de samenleving vorm te geven. In beide

studies wordt daarnaast gewezen op de rol die professionals speelden. De Regt wijst bovendien op de onderlinge verwevenheid van deze verschillende 'actoren'. In deze scriptie zal ik proberen te achterhalen, welk van deze drie verschillende perspectieven in de verschillende fases van de onmaatschappelijkheidsbestrijding de boventoon voerde. Dat lijkt me ook van belang voor de publieke opwinding van nu, omdat daarmee de legitimatie van het overheidsbeleid aan de orde is. Reageert het overheidsbeleid 'klantgericht' op de problemen van de bewoners in de oude wijken, en dan met name de autochtonen onder hen. Wordt er gewerkt aan een gerichte vorm van samenlevingsopbouw aan de hand van al dan niet geëxpliciteerde concepten, die wellicht uit een verleden stammen waarin de samenleving buitengewoon maakbaar werd geacht. Of creëren professionals zich een nieuwe markt.

Om daar achter te komen, zoom ik in op de aanleidingen voor de bijzondere zorg voor bepaalde groepen probleembewoners en de discussies daaromheen, en dus op de periodes, waarin het woongedrag van deze groepen een actueel thema werd. Dat is een andere benadering dan die in de meeste andere studies over woonbeschaven en onmaatschappelijkheidsbestrijding, waarin vaak de ideeën en doelen achter de opvoedingspraktijken in de woonscholen aan de orde komen, of waarin het ontstaan van de woonscholen wordt geplaatst in een breder proces. Aan deze aspecten zal ik ook aandacht besteden, maar ik zal me toch vooral richten op de te achterhalen aanleidingen. Daarmee sluit ik me aan bij mijn leeronderzoek, waarin ik getracht heb de geschiedenis van het ontstaan en bestaan van een Haarlemse woonschool te achterhalen. In dat onderzoek ben ik, aan de hand van verschillende archieven, uitgebreid ingegaan op het proces, dat uiteindelijk resulteerde in de bouw van het Thorbeckekwartier¹².

Uit deze geschiedenis maakte ik op, dat dat ontstaan veel minder een gevolg was van bewuste planning, bijvoorbeeld van een stedelijke overheid die erop uit was om maatschappelijke achterblijvers te isoleren. Een belangrijke rol bleek weggelegd voor omwonenden van de aan het einde van de Eerste Wereldoorlog in noodwoningen belande minst gewenste huurders. Het protest van de gezette burens leidde er uiteindelijk toe, dat de gemeente, deels tegen haar zin, het Thorbeckekwartier aan de rand van de stad bouwde, een buurtje, dat in de vijftiger jaren uitgroeide tot een woonschool die als landelijk voorbeeld diende. Andere woonscholen die na de Eerste Wereldoorlog onstonden, zouden volgens andere onderzoekers wel het produkt zijn van een actief overheidsbeleid. Van klagende omwonenden wordt nauwelijks of geen melding gemaakt.

In deze scriptie zullen in verschillende bewoordingen afwijkend gedrag en mensen die dat hebben aan de orde komen. Afwijkend gedrag is natuurlijk geen statisch gegeven. Hier gaat het om het perspectief van diegenen die de macht hebben om anders gedrag als afwijkend te definiëren, waarbij ik me dus aansluit bij Becker: "Deviant behavior is behavior that people so label", terwijl de onaangepaste degene is op wie dat label succesvol wordt toegepast. Afwijkend is dan ook niet zozeer een kwaliteit van het gedrag, maar het gevolg van de interactie tussen iemand die iets doet, en zij die daarop reageren¹³.

Kortom: in deze scriptie komt aan de orde welke factoren tot het ontstaan van wijkjes en complexen voor asociale in verschillende periodes bijdroegen:

statusrivaliteit in buurten, leidend tot de uitstoting van de ongewenste buurtbewoners, actief overheidsbeleid, gericht op heropvoeding in isolement of de professionele belangen van wetenschappers, maatschappelijk werkers en andere hulpverleners. Of natuurlijk alle drie in samenhang, elkaar onderling versterkend.

2. Woonbeschaven.

2.1. Verschil in visies.

De geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding is de laatste jaren verschillende malen, in detail of meer omvattend, beschreven en verklaard. Habets, De Heer en Reijndorp plaatsten haar in 1981 in het kader van de stadssanering, waarbij het streven naar 'normaliteit' gepaard ging met het vaststellen van de afwijking, zodat deze uitgeroeid kon worden¹⁴. Hun opstel werd opgenomen in een bundel over Rotterdamse stedenbouwplannen van de hand van vooral Delftse stedenbouwkundigen.

Heikens bestudeerde de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Den Bosch. Hij stelde in 1985 vast, dat het om een katholiek initiatief ging, en zowel onderdeel was van een 'aanpassingsstrategie' gericht op arbeiders, als een vorm van gezinspolitiek. Zijn studie staat in een bundel over ontzuiling en feminisme¹⁵.

Van Dieten zag onlangs de wortels van bemoeienis met het woongedrag in 'christendom en liberalisme', waarvan de voormannen vanwege de moraal en de volksgezondheid het volkshuisvestingsvraagstuk wilden aanpakken, teneinde het volk te verheffen. Die bemoeienis leidde tot de extreme maar goed bedoelde woonscholen, waarin overheid en verzuilde instellingen hun normen en waarden overeind trachtten te houden en over te dragen aan nieuwe generaties. Zijn opstel staat in een bundel, uitgegeven naar aanleiding van het vijfenzeventig jaar bestaan van de Rotterdamse dienst Volkshuivering¹⁶.

De historici Dercksen en Verplanke wezen in hun proefschrift uit 1987 juist op de functie van de sociaal-democratie bij het ontstaan van de eerste woonscholen (zie p. 5)¹⁷. Op Van Dieten na wordt de periode van de onmaatschappelijkheidsbestrijding als een afgesloten periode van de geschiedenis gezien. Van Dieten wijst op de verschillen en overeenkomsten tussen de onmaatschappelijken van toen en de immigranten van nu. Vooral echter 'wooncriminelen' dienen in zijn ogen te worden aangepakt, niet via woonscholen, maar bijvoorbeeld door ze te huisvesten in containers.

Twee sociologische studies plaatsen de onmaatschappelijkheidsbestrijding in het kader van een breder beschavingsproces. Deben beschrijft het proces, dat hij *woonbeschaving* noemt: 'het proces van verinnerlijking van waarden als huishoudelijkheid, hygiëne en fatsoen'¹⁸. De onmaatschappelijkheidsbestrijding is de meest rigide vorm van het woonbeschaven, met als kenmerken toezicht en dwang, later in de vorm van 'hulp' aangeboden, gericht op die groepen, waarvan gedacht werd dat ze slechts in isolement en onder strakke begeleiding het wonen konden leren.

Deben wijst erop, dat allerlei groeperingen een rol hebben gespeeld in het reglementeren van het woongedrag. In toenemende mate bemoeiden de staat en zich ontwikkelende professionals ermee. Hij spreekt van een proces, waarin aanvankelijk sprake was van toenemende controle en toezicht van buiten, die later langzaam plaatsmaakten voor zelfbeheersing en verinnerlijking van het gewenste woongedrag.

Woonbeschaven was aanvankelijk een activiteit van burgers, weliswaar gevoed door idealistische of pragmatische overwegingen, maar vooral geleid door de

angst, dat ze hun positie zouden verliezen. In de 20e eeuw namen de sociaal-democraten deze rol over. Zowel het verheffen van de onbeschaafde achterblijvers onder de arbeiders, als distinctie van hen speelden daarbij een rol.

Ook Deben constateert, dat er een einde is gekomen aan het woonbeschavingsproces: gedragsveranderingen worden niet langer via het wonen afgedwongen.

Toch signaleert hij in zijn slotopmerkingen de herleving van de opvoedingsbehoefte. Huismeesters maken hun opwachting, zij het voorlopig nog als bescherming tegen buiten en niet ter opvoeding van de bewoners. Hij voorziet de tendens, dat deze huismeesters zich gaan ontwikkelen tot woningopzichters¹⁹.

De Regt plaatst de geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in het kader van de civilisering van arbeidersgezinnen. Ze wijst erop, dat arbeiders onderling elkaar in de richting van een netter leven dwongen, waarbij burgerlijke gedragsmodellen werden nagevolgd. Stijgende arbeiders deden hun best om zich te onderscheiden van de achterblijvers, gedreven door de angst voor het verlies van hun net verworven status. De arbeidersbeweging steunde hen in dit streven, en bracht daarbij het onderscheid aan tussen 'nette' en 'ontoelaatbare' gezinnen. Ook burgerlijke groepen ontwikkelden een beschavingsoffensief, uit angst voor de massa's en om te komen tot nationale integratie.

De Regt stopt haar studie in 1940, maar behandelt in haar slotopmerkingen de ontwikkelingen na 1940. Ze stelt vast, dat na de Tweede Wereldoorlog de verzorgers zijn geprofessionaliseerd en dat verzorging in toenemende mate als door de overheid te verstrekken recht werd gezien. Ze wijst op de verschuiving van bevels- naar onderhandelingshuishouding: morele regels kunnen steeds minder worden 'opgelegd'²⁰.

De verschillende visies op de onmaatschappelijkheidsbestrijding en het woonbeschaven maken duidelijk, dat er sprake is van een uiterst complexe geschiedenis, onder andere, omdat de geschiedenis van een aantal instituties erom heen er nauw mee verbonden is. De geschiedenis van de volkshuisvesting en het maatschappelijk werk is ermee verknoopt, waardoor we te maken hebben met één van de kernen van de verzorgingsstaat. De volkshuisvesting is nauw verbonden met de volksgezondheid. In de volkshuisvesting speelt het proces van verstatelijking een grote rol: bouwen en wonen werden binnen een eeuw een belangrijk terrein van overheidszorg, bekroond met een eigen departement.

Ook het maatschappelijk werk kreeg zijn eigen departement, maar bleef toch in belangrijke mate een activiteit van het verzuilde 'maatschappelijke middenveld'.

Er vonden geslaagde en mislukte professionaliseringsprocessen plaats binnen de volkshuisvesting en vooral het maatschappelijk werk, terwijl wetenschappen als sociologie, pedagogiek en sociale psychologie aan belang en omvang wonnen dankzij deze werkterreinen.

Deze complexe inbedding van de onmaatschappelijkheidsbestrijding zorgt ervoor, dat de bestudering en verklaring ervan heel wat minder eenvoudig is, dan sommige auteurs suggereren, vooral als ze incidentele verschijnselen bestuderen zonder acht te slaan op de daarmee samenhangende processen.

2.2. Periodisering.

Deben en De Regt wijzen op het procesmatige karakter van het woonbeschaven. Niet alleen toenemende civilisering, ook de daarmee samenhangende processen van verstatelijking van de verzorging en van professionalisering onder de verzorgers bepalen de vorm, waarin het woonbeschaven plaatsvond.

Binnen deze processen zijn echter periodes aan te wijzen, waarin de overheid en politici een meer dan gebruikelijke aandacht hebben voor het afwijkende woongedrag van bepaalde groepen bewoners, en meer dan anders pleiten voor het gebruik van toezicht en controle om hier wat aan te doen. Zo zijn er twee periodes aan te wijzen, waarin de woonscholen ontstonden: de tijd rondom de Eerste Wereldoorlog, en direct na de Tweede Wereldoorlog. In de huidige tijd lijkt zich een nieuw hoogtepunt voor te doen. Deze 'hoogtepunten' zijn natuurlijk ingebed in bovengenoemde processen, maar de verheviging van het roepen om toezicht en controle zullen ook vanuit meer tijdgebonden factoren verklaard moeten worden. Zo lijkt periodiek optredende schaarste aan woonruimte een grote rol te spelen.

Die schaarste deed zich het eerst voor in de jaren, dat de grote steden als gevolg van de industrialisatie fors in omvang toenamen. De industrialisatie in ons land kwam pas na 1850 op gang, en leidde tot een grote trek naar de stad. In hoog tempo werden nieuwe stadswijken voor de nieuwkomers uit de grond getrokken, waarbij particuliere bouwers trachtten in korte tijd grote winsten te behalen. Dat leidde ertoe, dat de meeste woningen klein en van slechte kwaliteit waren. De verschillende overheden stelden nauwelijks eisen.

Er werd ook gebouwd vanuit andere motieven dan het snel behalen van winst. 'Filantropische' bouwers, fabrikanten en de eerste bouwverenigingen hadden wel oog voor de noodzakelijke kwaliteit van arbeiderswoningen. Ze droegen ertoe bij, dat de huisvesting van arbeiders onderdeel van de sociale 'quaestie' werd. Daarmee kwam de overheid onder druk te staan zich met het bouwen en wonen te gaan bezighouden, wat uiteindelijk leidde tot de invoering van de Woningwet van 1901.

De arbeidersklasse was minder homogeen dan de gevestigden dachten. Ze verschilden bij hun komst naar de stad al qua afkomst en sociale status. De snelle ontwikkeling van de ondernemingen en instellingen leidde tot een verdere differentiatie en hiërarchisering van hun personeel. Binnen de arbeidende klasse namen de sociale verschillen snel toe. De voorhoede onder de arbeiders en hun leidinggevenden stichtten bouwverenigingen, die voor de eigen elite gingen bouwen. Voor de meeste arbeiders waren deze woningen onbetaalbaar. Zij bleven aangewezen op de krotten en sloppen in de binnensteden en de revolutiebouw aan de randen van de stadscentra. Ook na de invoering van de Woningwet bleven de meeste complexen en wijken, gebouwd door de particuliere woningbouwverenigingen, voor de onderste lagen van de arbeidersklasse onbereikbaar.

Rondom de Eerste Wereldoorlog nam de woningnood enorm toe. Toen ook begonnen gemeentelijke pogingen om ontoelaatbare bewoners af te zonderen in eigen wijkjes, onder toezicht van woningopzichteressen. Als voorbeeld van deze periode beschrijf ik de ontwikkelingen in Haarlem, waar het Thorbeckekwartier tot

stand kwam. De meeste complexen stroomden in de dertiger jaren leeg, omdat de woningschaarste verdween.

Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog werden veel stadsbewoners dakloos. Herhuisvesting was een probleem, zeker toen na de oorlog de prioriteit niet lag bij de woningbouw, en er anderzijds als gevolg van verdergaande industrialisatie sprake was van een nieuwe grote trek naar de stad. Ook nu weer werd er gezocht naar oplossingen voor bewoners die onderaan de sociale ladder stonden. Het verschil met de vorige periode was, dat er inmiddels professionele deskundigen waren gekomen, deskundig in de behandeling van het probleem van de onmaatschappelijkheid. Er kwamen weer nieuwe complexen voor ontoelaatbaren, waarin nu in toenemende mate allerlei soorten professionals hun emplot vonden. Deze woonscholen ontwikkelden zich tot sociale laboratoria, waaruit wetenschappers allerlei gegevens wisten te genereren, waarmee weer nieuwe professionals aan de slag konden. Deze periode beschrijf ik aan de hand van het Rotterdamse Gelderse Dorp, de ontwikkelingen in die stad op het gebied van stadssanering en de rol daarin van het Zuidplein-werk (het Brabantse Dorp) en het werk van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk te Haarlem verderop in deze studie.

Het probleem van de onmaatschappelijken verdween in de zestiger en zeventiger jaren uit de openbare discussie. In die tijd werden in hoog tempo nieuwe stadswijken opgeleverd, waarnaar die bewoners van de oude stadswijken vertrokken die zich dat sociaal en financieel konden veroorloven. Een zekere homogenisering van de oudere volkswijken was het gevolg, een proces, dat van korte duur bleek.

Er vestigden zich nieuwe bewonersgroepen in de oude wijken. Eerst waren dat studenten en andere jonge starters op de woningmarkt. Al snel ook zochten en vonden gastarbeiders, de meesten uit de Mediterrane landen, er woonruimte. Aanvankelijk werden deze alleenstaande buitenlanders opgevangen in pensions met stapelbedden tot aan het plafond. Na enige tijd betrokken ze zelfstandige woonruimten en lieten hun gezin overkomen. Na 1975 kwamen ook veel Surinamers naar ons land, waarvan er velen een woning vonden in de oude stadswijken (maar ook in de Amsterdamse nieuwbouwwijk de Bijlmermeer).

Er was sprake van een aantal heftige, maar in aantal beperkte uitbarstingen van geweld van gevestigden tegen de nieuwkomers (zoals in Schiedam en de Rotterdamse Afrikaanderwijk). Dat leidde tot het aanstellen van 'migrantenwerkers', nieuwe professionals die als zaakwaarnemers voor de nieuwkomers vormgingen geven aan een multiculturele samenleving in de oude wijken²¹.

De in dezelfde tijd op gang komende stadsvernieuwing leidde tot de hoop bij de blijvers, dat hun vertrokken burens door de opgeknapt huizen weer teruggelokt zouden kunnen worden. Wijkcomitees eisten, dat er voor de buurt gebouwd zou gaan worden. Bedoeld werd, dat autochtone blijvers en voormalige bewoners voorrang moesten krijgen bij de woningtoewijzing. Her en der werd ook op andere wijze gepoogd de groei van het aantal allochtone nieuwkomers in de wijk tegen te gaan, bij voorbeeld door acties om het aantal buitenlanders tot 5% te beperken (bij voorbeeld in Rotterdam-Crooswijk in het begin van de jaren zeventig). In veel oude wijken in de grote steden is inmiddels het percentage allochtonen gestegen tot boven de 50%. Voor de toekomstige gemeente Delfshaven wordt

verwacht, dat meer dan helft van de dan verwachte ruim 100.000 inwoners tot de etnische minderheden zal behoren²².

De stadsvernieuwing is in veel wijken afgerond, of stagneert als gevolg van overheidsbezuinigingen. De vertrokken bewoners kwamen niet terug: als werknemers of employées leidden die in de buitenwijken inmiddels een nieuw leven. Werkloosheid onder allochtonen en gezinshereniging zijn op straat zeer zichtbaar. Het besef dringt door, dat de buitenlanders hier niet tijdelijk zijn, maar zullen blijven. Nieuwe vormen van statusrivaliteit lijken daardoor boven te komen. In hoofdstuk 6 zal ik dit proces, waarin een aantal elementen herkenbaar zijn uit de eerder beschreven periodes, beschrijven.

3. De ontoelaatbaren.

"EdelAchtbare Heeren!

De ondergeteekenden, allen bewoners van de Ged. Voldersgracht, Sophiaplein, Zijlvest en Keizerstraat Alhier geven bij deze te kennen:

dat zij als omwonenden van de oude leerschool, thans ingericht tot noodwoning, grooten overlast ondervinden van de daarin tijdelijk gevestigde gezinnen, waarvan er vele zijn, die blijk geven niet geschikt te zijn tot samenwoning, wat de oorzaak is van herhaalde ruzie en vechtpartijen, waarbij een taal gebezigd wordt, niet geschikt voor de ooren van jonge menschen en vooral niet van kinderen,

dat er gezinnen zijn zoo vervuild en in het ongedierte, zoodat er tengevolge van het in bezitnemen der stoepen en kozijnen van de omwonenden, het gevaar groot is, dat ook hunnen huizen worden besmet en indien iemand de vrijheid neemt ze van hun deur te verwijderen, dan staat hij bloot aan het gescheld en geplaag dier bewoners,

dat zeer natuurlijk ook de kinderen ook een bandeloze bende is, die tevens door hun brutaal optreden en steenen gooien tegen voorbijgangers nog gevaar opleveren voor hunnen ruiten, waarvan de schade komt ten laste van ondergeteekenden, daar van de schoolbewoners niets te halen is, [...]

dat zij daarom Uwe tusschenkomst inroepen, opdat spoedige en afdoende maatregelen worden genomen, ten eerste tot verwijdering en afzondering van de niet voor samenwoning geschikte bewoners en zuivering van het gebouw en ten tweede tot beter en voortdurend toezicht op de bewoners ter beteugeling der bandeloosheid, vooral van de kinderen"²³.

3.1. De groei van de steden, de arbeiderswijken en de Woningwet.

In de stedelijke samenleving van vóór de industrialisatie van de tweede helft van de vorige eeuw waren standsverschillen groot en belangrijk. Toch deelde iedereen dezelfde openbare ruimtes. Onderscheid werd daarom uitgedrukt door middel van kleding en andere uiterlijke kenmerken: je kon dan ook in één oogopslag zien, tot welke stand iemand behoorde. Een wandeling in de Haarlemmerhout met Nicolaas Beets als gids laat dat zien²⁴.

In de loop van de vorige eeuw begonnen de elites ook ruimtelijk afstand te nemen van de lagere klassen. Weliswaar trokken al eerder veel welgestelden de stad uit, als dat noodzakelijk en mogelijk was. Rijke Florentijnen en Venetianen ontvluchtten al in de 16e eeuw de stedelijke epidemieën en zomerhitte. Het was geen blijvend vertrek uit de stad: de palazzi werden aangehouden voor aangenaam seizoenen. Het hebben van een villa op het gezonde platteland werd een statussymbool²⁵.

Ook in ons land verlieten de allerrijksten, al dan niet gedurende het zomerseizoen, de stad. De verbeterde transportmogelijkheden maakten dat mogelijk. Zo werd de omgeving van Haarlem vestigingsplaats voor Amsterdamse welgestelden, die met de punctuele trekschuit de afstand tussen beide steden in ruim twee uur konden overbruggen²⁶.

Het waren echter tot de vorige eeuw uitzonderingen. Weliswaar kenden steden mindere en betere buurten, maar in het algemeen woonden arm en rijk niet ver van, vaak ook naast of zelfs boven elkaar. Oude tekeningen van opengewerkte Parijse panden lieten aanvankelijk zien, hoe per etage de weelde afnam. In de loop van de vorige eeuw begonnen de bewoners van de bel-etages zich terug te trekken in eigen wijken. De stedbouwkundige ingreep van Hausmann in Parijs rondde deze ontwikkeling af door een ruimtelijke herinrichting op basis van stand en klasse, waarbij de 'gevaarlijke klassen' zo veel mogelijk werden afgezonderd²⁷.

Industrialisatie en urbanisatie brachten ook in ons land de 'klassieke' standsverschillen in beweging: de verschillen werden diffuser, de omvang van de elites nam af, en die van de middenklassen groeide. De sociale mobiliteit werd groter. Eén van de gevolgen was, dat aan uiterlijke kenmerken niet goed meer af te

lezen viel tot welke stand iemand behoorde of welke status hij had. De sociale afstand tussen bevolkingsgroepen was in het geding. Door middel van ruimtelijke segregatie werd een oplossing gevonden voor het in standhouden van de noodzakelijk geachte statusverschillen. Ook in ons land trok de gegoede burgerij zich in toenemende mate terug in eigen woonwijken²⁸.

In de tweede helft van de 19e eeuw kwam in Nederland de industrialisatie, zij het aanvankelijk langzaam, op gang. De bevolkingsaantallen van de grote steden groeiden tussen 1850 en 1900 explosief. In Rotterdam verdrievoudigde de bevolking tussen 1856 en 1900, met alleen al in de laatste 5 jaar van de eeuw een netto-toename van 43.525 naar 318.507 inwoners²⁹. In Den Haag groeide de bevolking tussen 1850 en 1890 van 72.000 naar 355.000³⁰. In Utrecht was sprake van een verdubbeling in de laatste helft van de 19e eeuw, naar ca. 100.000 inwoners³¹. In dezelfde periode verdubbelde ook in Amsterdam het aantal inwoners tot 510.853³².

De steden waarin de nieuwe industrieën zich concentreerden, raakten overvol. Eerst werden de tuinen en hofjes van de oude binnensteden volgebouwd, later kwamen er wooncomplexen in de buurt van de fabrieken. De meer gegoede families verlieten de oude binnensteden en vestigden zich aan singels en in buitenwijken.

Voor de arbeiders verrezen er uitgestrekte wijken, meestal gebouwd door particuliere bouwers, die zoveel mogelijk winst wilden behalen en daardoor niet zo veel waarde hechtten aan de kwaliteit: de beruchte revolutiebouw: overbevolkte etagewoningen aan nauwe straten. Wijken als de Pijp en Oud-West in Amsterdam, het Oude Noorden en Feyenoord in Rotterdam, Schilderswijk in Den Haag kwamen in deze tijd tot stand.

Het waren grote, tamelijk eenvormige wijken, met weinig groen. Nieuwkomers hadden weinig keus en waren nog niet in staat eventuele al bestaande subtiele statusverschillen tussen buurten te onderscheiden. Aanvankelijk zal ook de behoefte om middels de woning en de buurt iets van standenonderscheid uit te drukken, bij hen ontbroken hebben. Toch verschilden de nieuwe stadsbewoners qua afkomst sterk: landarbeiders, kleine boeren en ambachtlieden mengden zich onder het oude stedelijke proletariaat. Boeren en buitenlui, venters en arbeiders kwamen dan ook op één trap te wonen³³. Ze versmolten na het passeren van de fabriekspoorten slechts schijnbaar tot een homogeen proletariaat³⁴.

Wellicht niet aan het begin van de grote trek naar de stad in de tweede helft van de vorige eeuw, maar dan wel spoedig daarna begonnen zich ook onder de arbeiders stands- en statusverschillen te ontwikkelen, die niet met afkomst te maken hadden. Met de groei van de bedrijven en instellingen ging een hiërarchisering van het personeel gepaard³⁵. Op de werkvloer ontstonden nieuwe standsverschillen.

Voor de gesettelde stedelijke burgerij en de uit hun kring afkomstige gemeentebestuurders waren deze aanvankelijk subtiele onderscheiden niet herkenbaar: ook bij *sociale* afstand verdwijnen de details.

De stedelijke elites en overheden hadden er geen oog voor, omdat ambtenaren noch bestuurders zelf uit de arbeidersklasse voortkwamen: ze behoorden dus tot de buitenstaanders. De enorm gegroeide aantallen arbeiders bezorgden hen wel angst; angst voor besmettelijke ziektes, angst voor het verlies van macht en

bezit. Die angst was de belangrijkste drijfveer voor het treffen van collectieve verzorgingsarrangementen, eerst door particulieren, maar vanaf de eeuwwisseling in toenemende mate door de overheid³⁶.

Ook volkshuisvesting ontwikkelde zich tot zo'n collectief verzorgingsarrangement. Aanvankelijk waren het de zogenaamde 'filantropen', die als reactie op de slechte woonomstandigheden van de arbeidersklasse complexen lieten bouwen, waarbij hun filantropische motieven gevoed werden door de angst voor maatschappelijke ontwrichting. Die ontwrichting zou onder andere komen, omdat slechte woningen de mannen de kroeg in dreef, waardoor van een net gezinsleven natuurlijk niets terecht kon komen³⁷.

Niet alleen vanuit de burgerij, ook uit de arbeidersklasse kwamen initiatieven. 'Nette' arbeiders richtten bouwcorporaties en -verenigingen op met als doel om onder elkaar op enige afstand van de minder geachte standen te gaan wonen. Arbeiders die als minder net werden gezien, werden geweerd³⁸. Dit proces kwam al op gang vóór de grote trek naar de stad, maar werd versterkt door de invoering van de Woningwet uit 1901. Door die wet kreeg de overheid een belangrijke rol in de volkshuisvesting.

Vooral gemeenten kregen veel nieuwe taken, vooral op het gebied van toezicht en controle, taken die zich aanvankelijk per gemeente in een verschillend tempo ontwikkelden. De Woningwet had onder andere tot doel de bouwpraktijken van de particulieren aan banden te leggen en de bouw door de zogenaamde toegelaten instellingen (woningbouwcorporaties) te stimuleren.

Vooral sociaal-democratische stadsbestuurders begonnen een actief gebruik te maken van de vele mogelijkheden die de Woningwet bood. De sociaal-democraten waren bovendien wél gevoelig voor de stands- en statusverschillen onder arbeiders: zij stelden een tweedeling onder de arbeiders vast: 'nette', klassebewuste en onfatsoenlijke. De eersten waren te onderscheiden door hun lidmaatschap van het NVV, de laatsten golden als 'maatschappelijk-onwaardigen'³⁹. Daartoe behoorden vooral mensen zonder geregelde, uit arbeid verkregen, inkomsten: venters, losse arbeiders, 'gealimenterden', steuntrekkers. Ook bij de huisvesting speelde, zoals we al zagen, deze tweedeling een rol. De meeste woningbouwverenigingen bouwden voor nette arbeiders; de 'ontoelaatbaren' bleven aangewezen op de krotten in de binnensteden⁴⁰.

Het duurde enige jaren, in de meeste gemeenten tot na de Eerste Wereldoorlog, voordat de woningbouw door de nieuwe toegelaten woningbouwcorporaties grootschalig op gang kwam. Toen ontstonden in hoog tempo nieuwe arbeiderswijken, vooral bedoeld voor hen die de oude binnensteden en de negentiende-eeuwse wijken wilden en (door een hoger inkomen) konden ontvluchten. De 20-40-schillen rondom de oudere volkswijken kwamen tot stand: Blijdorp (Rotterdam), Nieuw Zuid (Amsterdam), het Laakkwartier (Den Haag).

De daar gebouwde woningen waren echter niet bereikbaar voor de onderste lagen van de arbeidersklasse, zoals bijvoorbeeld arbeiders die geen geregelde inkomsten hadden. De huren waren daarvoor meestal veel te hoog, terwijl de verhuurders ze niet als huurders wilden, omdat ze niet konden garanderen geregeld de huur te betalen en vanwege hun te verwachten woongedrag. De categorie 'ontoelaatbaren' ontstond, zo genoemd omdat ze niet werden toegelaten tot de nieuwe arbeiderscomplexen. Arme stadsbewoners vonden aanvankelijk nog zonder veel moeite woonruimte in de verkrotte binnensteden en de 19e

eeuwse revolutiebouw. Het aanbod aan slechte maar goedkope woningen nam echter af als gevolg van diezelfde Woningwet en de toenemende ruimtebehoefte van het bedrijfsleven en de overheid.

De Woningwet gaf gemeenten grote bevoegdheden voor het onbewoonbaar verklaren en slopen van woningen. Per gemeente verschillend werd van deze bevoegdheden gebruik gemaakt. Daarbij ging vaak ergernis over de woontoe-standen in de verkrotte binnensteden gepaard met de wens ook voor de bewo-ners ervan goede huisvesting te realiseren. Met de groei van de steden veran-derden de stadscentra in gebieden, waar warenhuizen en banken, kantoren voor bedrijfsleven en overheid zich vestigden. Ook dat stimuleerde tot sloop in de binnensteden. Niet alle oude woningen gingen in één keer tegen de vlakte: een deel bleef tot ver na de Tweede Wereldoorlog staan.

3.2. Toezicht op het wonen.

Tot de invoering van de Woningwet werd disciplinerend en opvoeding in woonge-drag van de arbeidende klasse voornamelijk alleen uitgevoerd door de (eerste) woningbouwverenigingen en door een aantal in de woningbouw actieve fabrikan-ten⁴¹. Sommige gemeenten namen schoorvoetend initiatieven door de stichting van logementen, gericht op 'loslopende' arbeiders, met rigide reglementen en streng toezicht⁴².

Toezicht op het wonen van de allerarmste huurders als vorm van sociale arbeid werd in 1886 door Helène Mercier geïntroduceerd, in navolging van de Engelse Octavia Hill. Haar doel was het om via toezicht nette arbeiders te creëren. Dat was in de ogen van Mercier geen liefdadigheid, maar behoorde tot het zakelijk beheer. De woningopzichteressen waren verantwoordelijk voor de selectie van de huurders, het ophalen van de huur, goed onderhoud en de controle op het naleven van het huurreglement. Door hun geregelde bezoek konden tevens adviezen gegeven worden over andere aspecten van het leven van de huur-ders⁴³.

De Woningwet creëerde ook de mogelijkheid tot gemeentelijk toezicht, niet alleen op het bouwen, waarmee gemeenten al eeuwen via eigen bouwverordeningen enige ervaring hadden. Toezicht werd nu ook mogelijk op het bewonen van (arbeiders)woningen, wat voor de meeste gemeenten geheel nieuw was. Het duurde vrij lang, voordat dit toezicht werd omgezet in bruikbare verordeningen. De sloop van onbewoonbare woningen kwam mede daardoor pas na 1910 op grote schaal op gang.

3.3. Woningnood.

De op gang gekomen sloop, de voortdurende migratie naar de stad, maar vooral de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog culmineerden na 1914 in een enorme woningnood, waardoor de allerarmsten het meest getroffen werden.

De sloop van krotten in de oude binnensteden was voor de oorlog op gang gekomen. Dat had her en der geleid tot huisvestingsproblemen voor de bewoners ervan: vervangende betaalbare woonruimte was moeilijk te vinden. De komst van meer dan honderdduizend Belgische vluchtelingen⁴⁴ veroorzaakte een huurex-

plosie, waarbij huurstijgingen van ruim 25% in een half jaar geen uitzondering waren. Door de mobilisatie lagen veel kostwinners aan de grenzen, waardoor hun gezinnen soms in grote armoede achterbleven. Als gevolg van de oorlogshandelingen waren bouwmaterialen schaars geworden: de bouw lag dan ook nagenoeg stil. Al deze oorzaken leidden ertoe, dat de armste en minst gewenste huurders soms zelfs letterlijk de straat op werden gedrukt, waar ze een zichtbaar beroep deden op de overheid om iets aan hun problemen te doen⁴⁵.

Sommige woningzoekenden vonden zelf een oplossing: ook in wagens en schepen bleek gewoond te kunnen worden. Daarvoor bestonden geen reglementen of verordeningen, zodat op pleinen, in straten op grachten en kanalen woonwagens en -schepen verschenen. Er moest een noodwet aan te pas komen om deze niet gewaardeerde woonvorm aan de randen van de steden te concentreren, in woonwagenkampen en woonschepenhavens.

Naast deze creatieve, particuliere oplossing zochten veel gemeenten naar andere tijdelijke opvangmogelijkheden. Door de demobilisatie kwamen scholen en andere grote gebouwen vrij voor de opvang van de woningzoekenden. Er werden noodwoningen gebouwd, eerst nog ongepland en chaotisch, maar na het in werking treden van de speciale Noodwoningenwet onder strikte bepalingen. De noodwoningen, verplicht te bouwen als eengezinswoningen, werden soms geconcentreerd in complexen, zoals Obelt in Amsterdam en het Witte Dorp in Rotterdam⁴⁶.

3.4. Noodwoningen in Haarlem.

Ook in Haarlem groeide in de Eerste Wereldoorlog de woningnood gigantisch. Deze stad had als extra probleem, dat, hoewel de oude vestingmuren waren afgebroken, de stad binnen de eigen grenzen nauwelijks meer ruimte had voor woningbouw⁴⁷. Nieuwbouw bleef ook na de invoering van de Woningwet grotendeels achterwege, omdat het gemeentebestuur geen reden zag zich actief in te zetten voor de volkshuisvesting. De woningmarkt in de sterk verkrotte, dichtbevolkte binnenstad kwam extra onder druk te staan doordat duizenden Belgische vluchtelingen de weg naar Haarlem wisten te vinden.

Ook hier werden de 'slechtste' huurders hun huis uitgezet of gingen, toen de huren fors stegen, zelf. Pensions, logementen en leegstaande krotten vingen hen op, totdat ook daar geen capaciteit meer was. Woonwagens en -schepen verschenen in het stadsbeeld. Voor sommige bewoners restte slechts 'de straat' als toevluchtsoord.

Het probleem van de woningnood werd zelfs voor het liberale stadsbestuur zeer zichtbaar. Mede onder druk van het communistisch gemeenteraadslid Peper besloot de gemeente in actie te komen. Op de Gedempte Voldersgracht was een school die had gediend als tijdelijke kazerne, leeggekomen. Het gebouw werd ingericht voor de opvang van woningzoekenden.

Binnen enkele weken kwam er een stroom verzoeken op gang: grote aantallen woningzoekenden vroegen schriftelijk en mondeling bij het gemeentebestuur om woonruimte. Nadere analyse van de in het Haarlems gemeentearchief bewaarde schriftelijke verzoeken (van de mondelinge resten alleen de briefjes, waarin wordt gevraagd om een onderhoud) leert, dat veel woningzoekenden uit Haarlem zelf

kwamen. Er zijn veel weduwen en alleenstaande moeders onder, en gezinnen, waarvan de kostwinner ziek was. Sommige gezinnen waren als onderhuurder terechtgekomen bij kennissen en beschikten over één kamer. In een enkel geval was die zo klein, dat de man de nacht op straat moest doorbrengen.

Niet alle aanvragers kwamen uit de stad: ook mannen van buiten, die wel werk maar geen betaalbare woonruimte hadden gevonden, richtten zich tot de gemeente. Onder hen bevonden zich politie-agenten en gevangenisbewaarders, 'nette' arbeiders dus. Soms hadden ze een miniem kamertje, te klein om hun gezin te laten overkomen.

Het waren de woningzoekenden zelf die zich (soms overigens op aanraden van het raadslid Peper of het armenbestuur) tot het College van B&W richtten. Een uitzondering is de padvinders-voorzitter, die een gezin in zijn clubhuis had gevestigd en daar weer vanaf wilde, en een anonieme 'philantrope', die het college wees op een gezin, dat leefde in een onverwarmde en onverlichte paardestal. Haar brief is de enige blijk van sociale bewogenheid die ik heb aangetroffen.

Ook al was er zelfs voor de school een selectie criterium (men mocht geen huurschuld hebben en moest vooruitbetalen), het gebouw was gauw vol. Na enige maanden, op 19 maart 1918, werd de laatste wooneenheid (niet meer dan twee afgeschotterde vertrekken) vergeven. Vele aanvragers konden niet worden geholpen; de gemeente ging op zoek naar een volgend gebouw, wat door het Rijk echter verboden werd. De afgekondigde Noodwoningenwet schreef semi-permanente eengezinswoningen voor.

Voor de gemeente Haarlem was er, in 1918, geen sprake van een probleem van 'ontoelaatbare gezinnen'. Die term dook op in 1915, toen de directeur van de Amsterdamse Woningdienst, Keppler, hem gebruikte voor woningzoekenden die niet werden toegelaten door woningbouwverenigingen⁴⁸. De gemeente Zwolle kreeg op de vraag, wat Haarlem deed aan gezinnen die wegens huurschuld of vervuiling op straat waren gekomen, zelfs het antwoord, dat voor dat probleem in Haarlem "de tusschenkomst der gemeente nog niet was ingeroepen". Je werd immers pas toegelaten tot de school als de vorige verhuurder verklaarde, dat je geen huurschuld had. Op hetzelfde moment betaalde een deel van de huurders van de school geen huur meer, werden wooneenheden illegaal doorverhuurd, en stuitten ambtenaren in toenemende mate op ernstige vormen van vervuiling. Pogingen om de meest problematische huurders te verwijderen werden wel ondernomen, maar zelfs huurschulden werden in de praktijk geaccepteerd. Pas de protesten van de omwonenden, in mei 1919, zorgden voor verscherping van het beleid.

Toen het voornemen om de school als noodopvang voor woningzoekenden in te richten, bekend werd, hadden de omwonenden al geprotesteerd. Het vertrek van de blijkbaar koopkrachtige militairen werd daarbij als reden aangevoerd; de middenstand vreesde voor een gevoelige omzetting.

In 1919 was het het woongedrag van de schoolbewoners, waartegen werd geprotesteerd. De omwonenden snaptten, zo lieten ze weten aan het College van B&W, dat de school niet in haar geheel kon worden ontruimd. Maar ze wilden, dat de 'verkeerde elementen' werden verwijderd en afgezonderd, dat het gebouw werd ontsmet en dat er beter en constant toezicht kwam.

De gemeente promoveerde als reactie op de brief twee agenten die als woningzoekenden in de onderwijzerswoning bij de school waren geplaatst, tot politiepost en reinigde het gebouw, maar deed verder voorlopig niets. Pas anderhalf jaar later werd besloten tot ontruiming. Pogingen om de bewoners onder te brengen bij woningbouwverenigingen mislukten. Daarom wilde het College van B&W houten noodwoningen bouwen op open plekken in de stad en in eigen beheer houden. Een voorstel van een CHU-raadslid om een speciaal complex onder streng toezicht te bouwen, strandde.

Protesten tegen andere ongewenste stadsbewoners hadden meer effect. Op pleinen en aan kaden waren woonwagens en -schepen verschenen. Onmiddellijk protesteerden de getroffen omwonenden. De gemeente kon tot 1920 niets doen, maar in dat jaar werd de Wet op woonwagens en woonschepen van kracht. Dat maakte concentratie op een door de gemeente aangewezen plek mogelijk. Voor de woonwagens werd die plek gevonden naast de Haarlemse gasfabriek en de vuilnisbelt, aan de oostrand van de stad. Daar waren al enkele noodwoningen neergezet. De bewoners daarvan protesteerden tevergeefs tegen de komst van hun nieuwe, maar ongewenste burens. Enige jaren later kwam een speciale woonschepenhaven tot stand, waarnaast later ook het woonwagenkamp werd verplaatst.

Ondanks bezwaren van de SDAP werden op pleinen en andere open plekken in de arbeidersbuurten zo'n 130 noodwoningen neergezet. Er waren klagende omwonenden, maar dat had geen effect. De huurders van de noodwoningen kwamen onder streng toezicht van het Bouw- en Woningtoezicht en moesten een rigide huurreglement ondertekenen. In de loop der jaren slaagden de besten onder hen om toegelaten te worden in 'normale' arbeiderswoningen, waarna andere probleemhuurders in de huisjes werden geplaatst.

De houten huisjes en hun bewoners irriteerden de omwonenden zo, dat ze na verloop van tijd weer begonnen te protesteren. Er was beloofd dat ze er tijdelijk zouden zijn, zo klaagden ze bij het gemeentebestuur. Gewezen werd op de wandluizen, het foute woongedrag en het verpeste uitzicht. Naar aanleiding van een aantal protestnota's werd in de gemeenteraad voorgesteld om voor arbeiders, en deels ter vervanging van de noodwoningen meergezinswoningen met portiers te bouwen. De SDAP-wethouder, Reinalda wees dit verontwaardigd van de hand. Arbeidersgezinnen onder toezicht, dat kon echt niet. Zelfs als oplossing voor ontoelaatbare gezinnen, zoals in Amsterdam en Den Haag in de praktijk was gebracht, had hij grote bezwaren. Hij vond, dat de bewoners van de noodwoningen en van de te slopen krotten in de binnenstad ondergebracht moesten worden bij de woningbouwverenigingen.

Dat werd geprobeerd, maar tevergeefs: de woningbouwverenigingen bleven deze categorie weigeren. Zij, maar ook particuliere verhuurders, werden in de gemeenteraad gesteund in hun bezwaren om onderdak te verlenen aan krotbewoners, "waarvan zij met recht kunnen vermoeden, dat die de woningen opnieuw tot krotten zullen maken". De gemeente zelf zou als bouwer en huisbaas voor een oplossing moeten gaan zorgen⁴⁹.

3.5. Kippenhokken naast de gasfabriek.

Het duurde tot 1927, voordat de gemeente Haarlem woningbouwplannen maakte voor de bewoners van de noodwoningen en van te slopen krotten in de binnenstad. Wel waren de gemeentelijke inspanningen op het gebied van de volkshuisvesting enorm toegenomen. Dankzij de noodwoningen groeide de dienst Bouw- en Woningtoezicht, die in 1918 onder leiding kwam te staan van de uit Amsterdams afkomstige directeur Kruyf. De gemeente zelf bouwde in 1919 enkele tientallen woningen voor grote gezinnen. Echt actief werd ze in 1926, toen met de bouw van enkele grotere complexen werd begonnen. In 1927 volgde de annexatie van enkele omliggende gemeenten, waardoor nieuwe bouwplannen konden worden gemaakt. Sinds 1923 was een sociaal-democraat wethouder van volkshuisvesting, de al eerder genoemde Reinalda.

Het CHU-plan voor de bouw van een speciaal complex aan de rand van de stad werd aanvankelijk nog door B&W afgewezen. Het zou de achterbuurten uit de oude stad slechts verplaatsen naar de nieuwe wijken. Het College bleef heil zien in het 'opschuivingsstelsel', waardoor de besten onder de slechtste huurders gespreid terecht kwamen in de complexen van de woningbouwverenigingen. Een aantal partijen was daar sterk tegen, de CHU, omdat deze partij niet zag, hoe particuliere verhuurders verplicht konden worden om te verhuren aan 'ontoelaatbaren', de CPN, omdat die partij snel plannen voor goede en goedkope gemeentelijke huurwoningen wilde. Dat laatste werd door de meerderheid van de raad ondersteund.

Met moeite vond de gemeente een terrein, geschikt voor 77 woningen voor 'financieel-zwakken', 22 woningen voor 'sociaal-achterlijken', "die de eerste beginselen van het bewonen eener woning" nog moesten leren, en een badhuis. Het was het terrein naast de gasfabriek en de gemeentereiniging, waar eerder al het woonwagenveld terecht was gekomen. In Haarlem-Noord zouden nog eens 64 woningen voor 'financieel-zwakken' worden gebouwd: de Vogelenbuurt. De verbijstering in de gemeenteraad bij de presentatie van de plannen, in 1929 inmiddels, was groot. De raad vond de woningen te klein, er werd gevreesd voor 'staatsopvoeding' via de aan te stellen woningopzichters, de communist Peper verzette zich tevergeefs tegen de term 'sociaal-achterlijken' en vergeleek de woningen met garages van de gemeentereiniging. De SDAP-fractie constateerde vooral een overeenkomst met 'kippenhokken', "zó klein, dat ernaast een speciaal badhuis gebouwd moet worden".

Het College had, bleek uit zijn antwoord, ook graag beter gewild, maar subsidienormen vanuit Den Haag dwongen tot deze plannen. De concentratie van 'sociaal-achterlijken' was nodig, omdat het badhuis een draagvlak nodig had, en omdat deze categorie bewoners niet verspreid tussen de overige arbeiders kon wonen. De raad accepteerde ondanks de vele bezwaren unaniem de plannen⁵⁰. Het was een klein complex, geïsoleerd liggend tussen Spaarne, spoorweg en industrie, met een moeizame verbinding naar de rest van de stad. In de loop der jaren werden enkele tientallen woningen bijgebouwd, bestemd voor 'financieel-zwakken'. Het woonwagenveld moest hiervoor worden verplaatst, en kwam terecht naast de woonschepenhaven, verder de polder in. Alle noodwoningen in de stad werden gesloopt.

In zijn isolement, onder begeleiding van een woningopzichteres en een badmeester, werd er op bestuurlijk niveau alleen nog over het wijkje gepraat vanwege de bouw van de latere woningen. Na de Tweede Wereldoorlog werd het Thorbeckekwartier opnieuw ontdekt, nu als broeinest van onmaatschappelijkheid.

3.6. Actieve en niet-actieve gemeenten.

De Regt constateert, dat de statushiërarchie onder arbeiders ook middels ruimtelijke segregatie werd vastgelegd. Dat was ten dele een gevolg van marktmechanismen: beter betaalde arbeiders konden terecht in de nieuwe arbeidersbuurten, de armsten bleven achter in de oude binnensteden. Sommige gemeenten liepen voorop in het ontwikkelen van een actief volkshuisvestingsbeleid, onder andere door het slopen van de onbewoonbaar geachte krotten in de oude binnensteden. Daardoor kwamen deze gemeenten ook met het probleem te zitten, wat ze met de ex-krotbewoners moesten doen. Voor financieel-zwakkeren was een vorm van gemeentelijke huursubsidie mogelijk in speciaal gebouwde complexen. Maar de categorie 'sociaal-zwakkeren' vereiste een andere aanpak. Ook hun huisvesting rekenden de op het volkshuisvestingsterrein actieve gemeenten als hun taak.

Geen enkele verhuurder, ook de gemeente zelf niet, wilde deze groep als echter huurder. "Zo werd, juist in gemeenten die actief waren op het gebied van de krotopruijing en de gemeentelijke woningbouw een groep mensen uitgeselecteerd die ongeschikt werd bevonden voor het wonen in behoorlijke woningen."⁵¹ Zo'n actieve gemeente was Amsterdam. Daar werden in 1914 plannen ontwikkeld om op grote schaal krotten in de binnenstad te slopen en te vervangen door 3500 nieuwbouw-woningen. Bij de plannen hoorde de constatering, dat niet alle bewoners in aanmerking kwamen voor een gewone woning: er moest ook iets gebeuren voor "personen of gezinnen, die door hun levenswijze ongeschikt bleken met andere gezinnen in hetzelfde gebouw te verblijven of die weigerden huur te betalen"⁵². Na enkele mislukte experimenten accepteerde in 1921 de gemeenteraad een plan van de directeur van de Gemeentelijke Woningdienst (en zwager van wethouder Wibaut) Keppler om voor 'ontoelaatbaren' te bouwen. Het Rijk weigerde subsidie, zodat in 1924 werd besloten twee complexen met eigen middelen te bouwen: Zeeburgerdorp en Asterdorp. Het eerste complex kwam in 1926 gereed⁵³.

Toen stonden in Den Haag al drie jaar de 'controlewoningen' in de Zomerhof; de gemeente had tot de bouw hiervan besloten na overleg met en op advies van Keppler. Ook in Utrecht was een telefoontje met Keppler de aanleiding om te komen tot de bouw van het Kerkweg-complex, gereed gekomen in 1926 en onder beheer van een speciale stichting. Grootschalig was ook de aanpak in Den Bosch, waar 250 woningen voor weinig draagkrachtigen werden gebouwd. Arnhem had een kleine woonschool, een groot huis met eromheen 11 speciaal verbouwde woningen.

Haarlem noch Rotterdam voerden in de jaren rondom de eerste Wereldoorlog een actief eigen volkshuisvestingsbeleid. De krotbewoners werden daar dan ook aan hun lot overgelaten. In Rotterdam namen vooral charitatieve instellingen de huisvesting van deze groep woningzoekenden op zich. Het Leger des Heils ving

enkele gezinnen op in oude gemeentegebouwen, en een particuliere woningbouwvereniging beheerde er oude herenhuizen, waarin de daklozen werden ondergebracht. De 'nette' gezinnen onder hen werden er geselecteerd om in 'gewone' woningen te worden geplaatst. Nog niet zo nette gezinnen, die wel al tekenen van reclassering begonnen te vertonen - 'de half-toelaatbaren' -, konden terecht in semi-permanente woningen in het vooral voor hen gebouwde Witte Dorp. De onverbeterlijken belandden in oude, slooprijpe hofjeswoningen⁵⁴ (zie ook p. 25 en noot 64).

In Haarlem kwam de gemeente wel zelf in actie, toen door andere omstandigheden dan krotopruiming grote groepen mensen hun woning verloren. Ze zorgde voor noodoplossingen in de vorm van als zeer tijdelijk bedoelde houten huisjes, her en der geplaatst in de stad, en hoopte, dat de markt wel voor een oplossing zou zorgen. Dat gebeurde niet; het waren klagende omwonenden, zich bedreigd voelend in hun statuspositie, die de gemeente tot actie drongen.

Dercksen en Verplanke verklaren het ontstaan van asocialencomplexen na de Eerste Wereldoorlog uit het 'sociaal-democratisch ideaal': het verhogen van de welvaart van de arbeiders én hun zedelijke verheffing. Bewoners van de sloppen en krotten hadden weinig weg van ideale arbeiders: het waren ongeorganiseerde losse arbeiders, venters, werklozen, die niet vatbaar leken voor deze verheffing⁵⁵

Deze visie lijkt te worden ondersteund door het feit, dat in Haarlem noch in Rotterdam sociaal-democraten deel uitmaakten van het stadsbestuur ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Toch was het de Haarlemse SDAP-wethouder van volkshuisvesting, aangetreden in 1923, die zich het felst verzette tegen, wat hij noemde, 'een complex van contrôle-woningen'. In Amsterdam, Den Haag en Utrecht waren het inderdaad SDAP-wethouders, die verantwoordelijk waren voor het volkshuisvestingsbeleid en die tot de bouw van aparte complexen van asocialen besloten.

Alleen het opvoedingsstreven van de sociaal-democratie is dus geen verklaring voor de segregatie van de 'ontoelaatbaren'. Het was inderdaad, zoals De Regt stelt, actief gemeentelijk beleid, waardoor gemeenten hiertoe overgingen. Actief volkshuisvestingsbeleid was in die tijd vooral een zaak van sociaal-democraten. In Haarlem, waar dat beleid ontbrak, zorgden marktmechanismen, het feit, dat ze niet werden toegelaten in woningen in betere buurten en zich in hun status bedreigd voelende en daarom protesterende omwonenden voor het proces, dat tot ruimtelijke segregatie van de ontoelaatbaren leidde.

Dat leek op het proces, waardoor eerder de midden tussen de huizen in straten en op pleinen neergezette woonwagens, verdwenen naar aparte kampen buiten de stad. Dat was niet alleen in Haarlem zo, maar in het hele land, mogelijk geworden dankzij een speciale wet. Pogingen om woonwagen en -schepen op te voeden tot nette burgers, werden echter niet ondernomen.

3.7. Conclusie.

In de loop van de twintiger jaren werden in een aantal steden asocialencomplexen gebouwd. Die bouw was het gevolg van verschillende ontwikkelingen in de periode rondom de Eerste Wereldoorlog. De belangrijkste factor was het

schaars worden van woningen voor die categorie bewoners die vanwege hun inkomenspositie en hun woongedrag niet als huurder toegelaten werden door de woningbouwcorporaties.

Deze woningschaarste voor probleemhuurders was in een aantal steden het gevolg van een actief volkshuisvestingsbeleid, waartoe de Woningwet de mogelijkheden had geschapen. Het waren in het algemeen sociaal-democratische bestuurders die vorm gaven aan dat actieve beleid. In Haarlem voerde de gemeente geen actief volkshuisvestingsbeleid. Daar kwam de categorie ontoelaatbaren echter ook aan de oppervlakte, omdat goedkope woonruimte door andere oorzaken dan sloop schaars was geworden. Het probleem was zo groot, dat de gemeente wel in actie moest komen, niet als verantwoordelijke voor de volkshuisvesting, maar in het kader van sociaal beleid. De huisvesting vond dan ook plaats in noodvoorzieningen.

Die noodvoorzieningen kwamen min of meer ongepland terecht in 'gewone' woonbuurten. Protesten van de gesettlede bewoners, die zich in hun status bedreigd voelden, zetten de gemeente aan tot een actiever volkshuisvestingsbeleid. Niet echt gepland, maar desondanks ontstond daardoor het Thorbeckekwartier. Het wijkje was bedoeld als definitieve oplossing; het lag niet in de bedoeling om het te gebruiken als woonschool. Dat het Thorbeckekwartier zich daartoe toch ontwikkelde was het gevolg van andere ontwikkelingen.

Resumerend: zowel een actief volkshuisvestingsbeleid als uit statusangst klagende omwonenden droegen bij tot de totstandkoming van woonscholen. Professionals speelden nog nauwelijks een rol.

4. De asocialen.

"Things began to take on the appearance of a Comando raid. In the grey light of dawn we stood talking in whispers, while the police, who had seemed such jovial, friendly people, became stern, unbending figures. As they spread a cordon round the building, guarding every exit of the harbour, one became aware that they all carried Stenguns. As they moved away, men and women had tears streaming down their faces, but they leaned out of the coach to shake hands with our girls who were waving goodbye, thanking them as one could thank the hostess of a guest house. Having expected bitter accusations and remarks, this sudden little word of gratitude brought a lump to our throats [...]. Rotterdam has been a sick and wounded town, whose whole organisation has to be built up before it can offer a good standard of life to its citizens again. And these were no people to help in that re-building; they had no ideals, and their moral laxity was one of the scars which had to be removed from Rotterdam. We had hope for the children; in the country they stood more chance of leading a healthier, happier life.

But it was a rotten job which we had to do, and we were miserable"⁵⁶.

Op 13 juli 1945, om 6 uur in de ochtend, werden 28 gezinnen, zo'n 150 mensen, afgevoerd naar het kamp Mantinge in Drenthe. Het waren geen NSB'ers of andere landverraders, maar bewoners van de noodwoningen aan de Noorderkaalweg in Rotterdam: slachtoffers van het bombardement van 14 mei 1940 die er onder andere vanwege hun leefstijl niet in waren geslaagd om op eigen houtje vervangende woonruimte te vinden, en daarom door de gemeente waren opgevangen in de houten barakken van het zogenaamde 'Gelderse Dorp'. In de hongerwinter stierf ruim dertig procent van de bewoners. De overlevenden 'leken wel lijken' en hadden om te overleven deuren en vloeren opgestookt, voor de gemeente één van de bewijzen van hun 'asocialiteit'⁵⁷. Het Canadese 321ste detachement Civil Affairs trof hen daar aan, niet als asocialen maar als 'ontmoedigde en uitgeputte' mensen. Zonder medeweten van de stedelijke autoriteiten brachten de Canadezen hen op 11 juni 1945 onder in het landverhuizershotel van de Holland-Amerika-Lijn.

Dat was in strijd met de plannen van de gemeente: het was al een jaar lang de bedoeling om de 'werkschuwen' af te voeren naar werkkampen in het oosten van Friesland.

Mede als gevolg van het bombardement begon een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding.

4.1. Het bombardement van Rotterdam.

Op 14 mei 1940 brandde dankzij Duitse bommen het centrum van Rotterdam grotendeels af. Het exacte aantal dodelijke slachtoffers werd nooit bekend, maar was relatief gering. Ruim 85.000 mensen werden echter dakloos. Vooral het oude, verkrotte en zeer brandbare centrum was getroffen: "Het waren voor een groot deel ook steeg- en slopbuurten, de verblijfplaatsen der asociale elementen, welke weggevaagd waren"⁵⁸. Veel nieuwere gebouwen als het postkantoor en het stadhuis bleven staan.

Het duurde niet lang, of de autoriteiten (de nieuwe Duitse en de gebleven Rotterdamse) zagen de zegeningen van deze ramp in: "De door de oorlog veroorzaakte en verhaaste ontwikkeling heeft diverse verblijvende perspectieven geopend en nieuwe elementen naar voren gebracht voor de oplossing van ons probleem"⁵⁹. Wat was dat probleem?

Het probleem werd gevormd door de bewoners van het getroffen gebied. Al in 1905 had de Gezondheidscommissie gepleit voor sloop van de sloppenbuurten in

het centrum, bestaande uit de oude stadsdriehoek. Voor de bouw van het stadhuis werd dat voor een klein deel uitgevoerd. 631 woningen, waarvan slechts negen aan de (nieuwe) bouwnormen voldeden, moesten worden gesloopt. Ook de bewoners ervan voldeden aan weinig normen. "De aard der bewoners was dienovereenkomstig, al woonden er in het complex nog drie politieagenten. Straatkooplieden, losse werklieden, zeelieden, werksters, naaisters, waschvrouwen, gealimenteerden en muzikanten vormden het hoofdbestanddeel en veelal waren deze officiële beroepen slechts de vlag die een bedenkelijke lading dekte"⁶⁰. Het was de buurt, waarin de prostitutie was geconcentreerd; prostitutie was tot 1911 niet strafbaar⁶¹.

Op ouderjaarsavond in 1911 liep half Rotterdam uit voor een bijzondere gebeurtenis. Precies om middernacht ontruimde de politie, zonder slag of stoot, binnen tien minuten de Zandstraat en omgeving. Bordelen en danslokalen werden gesloten om plaats te maken voor het stadhuis en het postkantoor⁶². De bewoners kwamen niet op straat te staan: het aantal overblijvende krotten in het centrum was voldoende om de weggesaneerde bewoners op te vangen. Slechts een enkeling kwam terecht in één van de eerste Rotterdamse complexen, gebouwd door een woningbouwvereniging.

Een overschot aan krotten en een op het gebied van de volkshuisvesting inactief stadsbestuur dat tegenstander was van gemeentelijke bouw, maakten Rotterdam in de periode van en direct na de Eerste Wereldoorlog tot een uitzondering onder de grote steden: er kwam, anders dan in Amsterdam, Den Haag en Utrecht⁶³, geen gemeentelijk beleid gericht op 'ontoelaatbaren', laat staan een voor hen bestemd gemeentelijk complex. De opvang van daklozen bleef een particuliere zaak.

Er kwam een tehuis voor dakloze gezinnen, eerst onder beheer van de Vereniging Christelijk Hulpbetoon, later van het Leger des Heils. Al in 1927 stond het leeg. De woningbouwvereniging Maatschappij voor Volkswoningen startte in 1922 drie tehuizen voor ontoelaatbaren, en beheerde daarnaast 18 woningen. Een aantal verkrotte hofjes in het centrum werd er later aan toegevoegd. Voor 'half-toelaatbaren', een in Rotterdam ontdekte categorie bewoners, werd het noodwoningencomplex het Witte Dorp gebouwd, ondanks aanvankelijk verzet van de gemeente, dat bang was voor de besmetting van de 'knappe gezinnen' in de buurten eromheen. De tehuizen voor daklozen werden al spoedig gesloten, de hofjes binnen enkele jaren gesloopt⁶⁴.

Mei 1940 betekende een ommekeer in het Rotterdamse volkshuisvestingsbeleid. De meeste bewoners van de oude stadsdriehoek die door de bommen dakloos waren geworden, vonden op eigen houtje of met enige hulp onderdak. De bevolking van het dicht bij het centrum gelegen Crooswijk nam met naar schatting 2000 gezinnen toe, waarbij het vooral om oud-Crooswijkers ging, die de daar leegstaande woningen betrokken⁶⁵. Een deel van de slachtoffers slaagde er niet in zonder hulp vervangende woonruimte te vinden. Deze groep werd door de gemeente opgevangen in een vluchtelingenkamp in Hoek van Holland.

Het waren in de ogen van de autoriteiten probleemgevallen, omdat ze "vanwege hun afwijkende levenspatroon niet bij andere bewoners [konden] worden ondergebracht"⁶⁶. De baas van het kamp, A.I.J. Diemers, begon al snel met het heropvoeden van deze 'asocialen' in de vorm van werkverschaffing. Maar het kamp moest in 1942 wijken voor de Atlantikwall. De bewoners werden nu

overgeplaatst naar de voormalige werkverschaffingskampen in het noordoosten van het land, naar Asterdorp in Amsterdam en naar 1100 noodwoningen in Rotterdam zelf: op het Zuidplein, in Smeetsland en aan de Noorderkanaalweg. Het waren slechte woningen, vooral die in het Gelderse Dorp aan de Noorderkanaalweg, die als enige van hout waren. Wie kon, vertrok in de loop der tijd naar elders. De leegkomende woningen werden betrokken door mensen die nergens anders meer terecht konden. Ook mensen die wegens wanbetaling of ander asociaal woongedrag uit hun woningen waren gezet, werden er geplaatst.

4.2. Het Gelderse Dorp.

Het kamp Noorderkanaalweg (het Gelderse Dorp) werd voor de gemeente Rotterdam, wat Asterdorp, Zomerhof en Houtplein (Kerkweg-complex) eerder voor de gemeenten Amsterdam, Den Haag en Utrecht waren geweest: een heropvoedingsinstelling voor asocialen. Anders was, dat niet het woningbedrijf, maar de dienst Sociale Zaken de regie kreeg. Anders was ook de les, die de gemeente van de mislukking van Asterdorp en Zeeburgerdorp in de hoofdstad meende te kunnen leren: dwang, niet hulpverlening diende centraal te staan. Er was één uitgang, de bewoners mochten alleen naar buiten onder begeleiding, en moesten zelf voor de kosten van hun heropvoeding opdraaien, als na een jaar geen sprake was van vooruitgang. Hoewel de wettelijke regels voor dit rigide regime geheel ontbraken, verleende de onder Duits toezicht staande rechterlijke macht daartoe toestemming.

Nieuw was ook de inschakeling van wetenschappers, hoewel de Amsterdamse sociaal-psychiater daarvoor met zijn begin jaren dertig uitgevoerde onderzoek naar de bewoners van het Zeeburgerdorp al een eerste aanzet had gegeven⁶⁷. Wetenschappelijk onderzoek moest leiden tot een betere beheersing van de bewoners: een sociale en een medische diagnose en een psychotechnisch onderzoek maakten daar deel van uit. Het complex aan de Noorderkanaalweg werd daarmee een sociaal-wetenschappelijk laboratorium, het eerste, niet het laatste.

Slechts twee woninginspectrices waren er in het begin, die ook nog Smeetsland en Zuidplein (het Brabantse Dorp) onder hun hoede hadden. In 1943 werd het personeel uitgebreid met een sociaal werker, een administratrice, vier gezinsverzorgsters en een clubhuisleider, Joop Simonse. Op de achterhand stond natuurlijk het hele apparaat van Sociale Zaken, waaronder ook de werkverschaffing viel.

Simonse haalde pas begin jaren zestig zijn diploma van de sociale academie. Hij deed dat echter met een sociologische schets van de volksbuurt, vooral gebaseerd op zijn twee jaar werken in het Gelderse Dorp, dat hij 'volksbuurt' noemt, ook al waren de bewoners er slechts zeer kort en min of meer toevallig terechtgekomen. Zijn afstudeerscriptie groeide uit tot een handboek voor de sociale academie (zie ook pag. 49)⁶⁸.

Het Gelderse Dorp was ingedeeld in blokken, met codes van A tot N. Hoe verder je 'in het alfabet' woonde, hoe asociaal je was. Het wetenschappelijk onderzoek was onder andere nodig om de gezinnen in deze categorieën te kunnen indelen.

De houten barakken waren van slechte kwaliteit. Vooral vochtigheid was een groot probleem. De dienst Sociale Zaken spande zich in voor huurverlaging, maar de daarvoor verantwoordelijke andere gemeentelijke diensten gingen daarmee niet accoord. Daarom kregen de bewoners de schuld van de slechte situatie: ze ventileerden niet goed genoeg, en veroorzaakten de schurft en vervuiling louter door hun eigen gedrag.

De dienst Sociale Zaken ondernam pogingen om het Gelderse Dorp zelf om te bouwen tot concentratiekamp voor 'Asozialen'. Maar die liepen vast op de onwil van de politie om het te bewaken. Het complex lag bovendien te dicht bij de stad⁶⁹. Er werden daarom nieuwe plannen gemaakt: de bewoners zouden geleidelijk afgevoerd worden naar werkkampen in het noordoosten van het land, waar al een klein deel van de voormalige Hoekse kampbewoners terecht was gekomen. De hongerwinter vertraagde de uitvoering van deze plannen. Die hongerwinter sloeg in het Gelderse Dorp hard toe, ook omdat de bewoners niet op hulp van buiten konden rekenen. Integendeel zelfs. Toen een gezin van zijn bonkaarten werd bestolen, weigerde Sociale Zaken, in de persoon van Geys, iedere hulp:

'Wanneer deze aangelegenheid principieel wordt bekeken, waarbij tevens wordt overwogen, dat er thans vele maatschappelijke mensen zijn, die den hongersnood zullen sterven, doch nochtans niet kunnen worden geholpen, zouden deze onmaatschappelijke mensen, die hun toestand geheel aan eigen schuld hebben te danken, niet dienen te worden geholpen en hun de gevolgen, hoe erg die ook mogen zijn, zelf te laten dragen'⁷⁰.

De man van het gezin werd doodziek; buurkinderen sleepten hem op een kar naar het ziekenhuis, maar ook daar waren 'asocialen' niet welkom. De man stierf, zijn vrouw en kind werden door de burens in huis genomen.

Korte tijd later werd het kamp door de Canadezen 'bevrijd'. De bewoners kwamen in het landverhuizersshotel van de HAL terecht, onder bewaking van de Binnenlandse Strijdkrachten. De toestand werd er al snel onhoudbaar geacht. Begin juli 1945 vaardigde de gemeente dan ook een evacuatiebevel uit: "Als gevolg van wanbewoning, voortspruitend uit onmaatschappelijke gedragingen, waardoor in de gemeente Rotterdam voor U en Uw gezin voor het ogenblik geen woonruimte beschikbaar is, wordt U [...] gelast den gemeente Rotterdam op vrijdag 13-7-'45 om 6.00 uur te verlaten"⁷¹. Onder escorte van de Canadezen en de Binnenlandse Strijdkrachten werden de bewoners afgevoerd naar het kamp Mantinge, waar het eerdere hoofd van het vluchtelingenkamp Hoek van Holland, Diemers, hen opwachtte.

De oorlog, zo stelde de in onmaatschappelijkheid gespecialiseerde criminoloog Van Rooy, had "een vloed van demoralisatie" teweeggebracht. Evacuaties en hongerwinter, zwarte handel en "aangewakkerde werkschuwheid" had het aantal gedesintegreerde gezinnen enorm vergroot". Maar naast "alle ellende heeft de oorlog op het terrein der onmaatschappelijkheid gelukkig ook nog een goede zijde gehad en wel in belangrijke mate. We bedoelen de omstandigheid, dat hij heeft gewerkt als sociaal experiment op grote schaal, en dat hij voor de oplossing van ons probleem diverse nieuwe gezichtspunten heeft opgeleverd"⁷².

4.3. De gezinskampen.

In de oorlogsjaren waren de werkverschaffingskampen in het noorden en oosten van het land veranderd in Rijksevacuatiekampen. Bewoners die de kuststrook hadden moeten verlaten vanwege de aanleg van verdedigingswerken werden daarheen verplaatst. Diemers, de chef van de Drentse kampen, zag op 13 juli 1945 de groep Rotterdammers in kamp Mantinge arriveren:

"Onder een streng politiegeleide van ongeveer 60 man, motorpolitie met stenguns voorop, werd een mengelmoe van gezinnen naar Drente gebracht en u kunt zich wellicht niet voorstellen hoe wij ons voelden toen de avond viel, en wij achterbleven met deze verbitterde gezinnen"⁷³.

Hij noemde het achteraf, in 1948, 'deportatie', ook al had hij zich bij de komst van de gedeporteerden verheugd getoond, dat hij zijn vroegere beschavingswerk in het Hoekse vluchtelingenkamp weer kon hervatten. Hij had niet veel meer te doen, want de evacuatiekampen waren tijdens de bevrijdingsdagen leeggestroomd: de kustbewoners waren weer naar huis teruggekeerd. Het voor het personeel van de kampen dreigend ontslag werd door de komst van de asocialen verhinderd.

In 1947 werden de kampen omgedoopt tot Gezinsoorden, gericht op het onmaatschappelijk gezin. Nog in 1945 benoemde de regering een speciale commissie naar aanleiding van de opname van de Rotterdammers in kamp Mantinge, die adviezen moest geven over de verdere behandeling van de onmaatschappelijk gezinnen, ook die, welke niet in de kampen zaten. Het grote probleem was, dat er geen wettelijke mogelijkheden tot dwang bestonden. Het was zelfs onmogelijk om de bewoners van het kamp Mantinge tegen te houden, als ze wilden vertrekken. Al de dag na aankomst liep één van de gedeporteerden terug naar Rotterdam, omdat hij zijn shag was vergeten.

De commissie Querido stelde voor om speciale observatie- en behandelingskampen in te richten, en via de krankzinnigenwet ondertoezichtstelling van gezinnen mogelijk te maken. Gevolg daarvan zou zijn, dat de gezinnen niet meer zonder toestemming de kampen zouden kunnen verlaten. Ook werd hierdoor, na hun toegestane terugkeer naar de gemeente van oorsprong, voortdurend toezicht mogelijk⁷⁴.

Deze voorstellen leidden tot de instelling van een nieuwe commissie, de commissie Eijssen, die de wetwijzigingen moest voorbereiden. In 1951 kwam deze commissie met een definitief wetsvoorstel. Maar geld- en personeelsgebrek en het ontbreken van goede heropvoedings-methodieken leidden tot verder uitstel. Ook werd een goede analyse van het probleem gemist, en kwamen er bezwaren tegen de methode om via vrijheidsberoving hulp mogelijk te maken. Vertrouwen was immers de basis van het maatschappelijk werk⁷⁵.

Beter onderzoek was nodig, en daarom kregen de enkele jaren eerder ingestelde provinciale opbouworganen de opdracht om de onmaatschappelijkheid in al haar facetten te bestuderen. Een vloedgolf aan publicaties was het gevolg, wat weer leidde tot de instelling van de Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid, de commissie Bouman. Deze commissie publiceerde in 1961 een rapport, waarin de resultaten van de onderzoeken werden samengevat: *Sociale Integratie Probleemgezinnen*. De belangrijkste conclusie was, dat wettelijke

maatregelen nodig waren. Die zouden moeten leiden tot beïnvloeding van het gezin en "zijn samenstellende delen om tot een betere maatschappelijke aanpassing te komen en om bescherming tegen de samenleving te bieden. Een nevengevolg van dit alles is de bescherming van de samenleving tegen onmaatschappelijke gedragingen"⁷⁶.

In hetzelfde jaar publiceerde de socioloog Milikowski zijn proefschrift *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*. Milikowski had enige jaren eerder de opdracht gekregen om de onmaatschappelijkheid in Leiden te onderzoeken, en daarop vooruitlopend in 1952 een pre-advies aan het Leidse College van B&W uitgebracht⁷⁷. In plaats van onderzoek naar de Leidse gezinnen ontwikkelde hij echter een kritiek op de uitgangspunten van de onmaatschappelijkheidsbestrijding. Hij concludeerde, dat onmaatschappelijkheid vooral door de gehele bevolking moest worden bestreden, en in mindere mate door de overheid. Veel onderzoek naar en bestrijding van asocialiteit gebeurde wetenschappelijk onverantwoord, en dreigde daardoor een wapen te worden van de sociaal-economisch sterkeren in de politieke strijd. Hij stelde vast, dat bepaalde *gedragingen*, en niet bepaalde groepen mensen onmaatschappelijk waren en dat er geen algemeen aanvaarde toetssteen in de vorm van normaal maatschappelijk gedrag was. Het waren bovendien slechte levensomstandigheden die leidden tot onmaatschappelijke gedragingen. De verbetering daarvan (wel een overheids-taak) was een proces, waaruit ook de nodige prikkels waren te verwachten voor de achterblijvers, die door hun ongunstiger levensomstandigheden meer moeite hadden om te volgen.

Milikowski's studie beïnvloedde het departement van C.R.M. en zijn minister, Klompé, zodanig, dat de adviezen van de commissie Bouman terzijde werden gelegd. Dezelfde minister had, onder druk van de Tweede Kamer, in 1959 de gezinsoorden opgeheven. Heropvoedingswerk zou voortaan via het bijzondere gezins- en wijkwerk verricht worden in speciale projecten voor onmaatschappelijken, waaronder een aantal wijkjes waarin gemeenten al eerder met de onmaatschappelijkheidsbestrijding waren begonnen. Het Haarlemse Thorbeckekwartier was één van deze projecten⁷⁸.

4.4. Conclusie.

Ook in Rotterdam was het op grote schaal verdwijnen van woningen, waarin de sociaal-economisch zwakste huurders woonden de reden, dat de gemeente zich moest gaan bemoeien met probleemhuurders. Deze categorie kwam niet aan de oppervlakte door actief gemeentebestuur, noch door zich ergerende omwonenden, maar door het bombardement. Wel speelde een belangrijke rol, dat de herhuisvesting van deze woningzoekenden bij bestaande verhuurders onmogelijk bleek, onder andere vanwege het woongedrag.

De gemeente zorgde aanvankelijk voor opvang in een vluchtelingenkamp, later voor meer permanente noodwoningcomplexen. De concentratie van deze probleemhuurders maakte op hen gericht beleid mogelijk.

Het grote verschil met de oudere complexen in de andere steden was, dat het beheer in Rotterdam niet in handen kwam van de volkshuisvesters, maar van de dienst Sociale Zaken. Daardoor stond niet alleen het woongedrag van de

bewoners centraal, maar ook andere aspecten van hun leefstijl. De bemoeienis van Sociale Zaken en de onderkenning van meer aspecten dan woongedrag leidde ertoe, dat voor het eerst sociale-wetenschappers werden aangetrokken, en het Gelderse Dorp ook 'sociaal-laboratorium' werd.

Sociale Zaken was vooral gericht op de werkschuwheid van de bewoners. Verbanning' uit de stad naar ontginningsgebieden en plaatsing in werkkampen waren traditionele middelen om de werkloosheid te bestrijden en werkschuwen aan te pakken. De Duitse 'Asozialen-lager' waren in dat opzicht niet vreemd, terwijl ook de vele werkverschaffingskampen van voor de oorlog nog bestonden⁷⁹. De deportatie van de bewoners van het Gelderse Dorp naar Kamp Mantinge was in deze traditie dus niet zo bijzonder.

Bijzonder was, dat het acute volkshuisvestingsprobleem in 1940 deze groep had doen bovendrijven, waardoor hun huisvesting de ingang werd voor een omvattender aanpak. De verbetering van het ongewenst geachte woongedrag was daarbij één van de aspecten.

In de gezinskampen was het leren wonen niet het enige onderdeel van de therapie. Het doel was opvoeding tot nette arbeidersgezinnen in alle opzichten. De geïsoleerde aanpak was mogelijk, omdat deze gezinnen door de woningnood van de jaren vijftig in de meeste gevallen niet in staat waren elders woonruimte te vinden.

Kortom: Wel plotselinge woningnood, maar niet een actief volkshuisvestingsbeleid, noch statusrivaliteit speelden in deze periode een belangrijke rol. Met het Gelderse Dorp startten wel de wetenschappelijke bemoeienissen met de asocialen, terwijl professionals belangen begonnen te krijgen bij hun behandeling.

5. De professionals.

"Commentator: - Dit is Haarlem, een stad van 160.000 inwoners. [...]. Een stad, bruisend van levenslust en energie, die meetelt in onze moderne Nederlandse maatschappij. U hebt daaraan deel. U werkt hard om het tempo van deze ijvlugge, jachtige tijd, waarin wij leven, te volgen en uw plaats in de maatschappij te behouden, ja zelfs te verbeteren. En u slaagt daarin! Daar bent u een beetje trots op en terecht. Want door uw inspanning kunt u uw gezin bieden, wat het nodig heeft, uw kinderen opvoeden tot volwaardige mensen. U hebt uw spulletjes, uw comfort en u veroorlooft u af en toe een kleine luxe. Maar hebt u zich wel eens gerealiseerd, dat er anderen zijn - duizenden - in uw stad en in het gehele land, die er niet in slagen mee te komen, die het niet kunnen bijbenen, voor wie de ontwikkeling te snel is gegaan, die achterop zijn geraakt? Maatschappelijk onaangepasten heten ze, omdat hun gehele leven zich over de gehele lijn afspeelt op een ander, lager niveau dan wij in onze maatschappij als redelijk en noodzakelijk minimum beschouwen. Probleemgezinnen. Probleemgevallen. Problemen voor ons, maar ook niet minder een probleem voor zichzelf. Waaraan wij wat moeten doen. U en ik.

andere stem: - Wij? Ik? Maar dat is toch een zaak van de overheid! Wat heb ik daarmee te maken, ik heb wel wat anders te doen. (glasgerinkel)

dezelfde stem: - Kwajongen, nozem, a-sociale! Naar het tuchthuis moeten ze jullie sturen".

In het derde hoofdstuk kwam de voorgeschiedenis van de bouw van het Thorbeckewartier in Haarlem aan de orde. Hetzelfde buurtje werd in de jaren vijftig een woonschool van grote omvang, een sociaal laboratorium, waarvoor zoveel politieke en wetenschappelijke belangstelling was, dat er ter voorlichting een speciaal 'klankbeeld' werd samengesteld, zowel in het Nederlands als in het Engels⁸⁰.

Ook de hulpverleners van het Rotterdamse Brabantse Dorp kregen veel bezoek. Voor de buitenlandse delegaties werd een Engelstalige brochure gepubliceerd. Hét hoogtepunt was echter het bezoek van koningin Juliana⁸¹.

5.1. De stichting Bijzonder Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk in Haarlem.

De direct na de oorlog bij overheid en de maatschappelijke elites losgebarste zorg om de 'massa-mens' sloeg ook in Haarlem toe. De oorsprong van deze massa-mens lag in de industrialisatie en urbanisatie, en hij droeg een zware verantwoordelijkheid voor de opkomst van nationaal-socialistische en andere extreme politieke stromingen. De massa-mens werd immers niet gehinderd door morele waarden of nationale tradities. Het passieve gedrag van velen tijdens de bezetting had dit nog eens bevestigd. Grote groepen waren tijdens de bezettingsjaren moreel ontworteld geraakt, waaraan de Duitsers hadden bijgedragen door een "systematisch aangewakkerde werkschuweheid, de daarmee gepaard gaande bonnenzwendel en zwarthandelspraktijken". Veel gezinnen waren daardoor afgezakt waren "naar het peil der onmaatschappelijken", waarmee dat probleem "massaal en markant" was geworden⁸².

Fysieke wederopbouw van het land diende dan ook gepaard te gaan met maatschappelijk herstel. Begonnen moest worden met de jeugd. In 1948 kregen de sociologische instituten in ons land de opdracht om de 'massajeugd' te onderzoeken, zodat wetenschappelijk gefundeerd via het maatschappelijk werk de dreigende ondergang van onze nationale gemeenschap kon worden afgewend. Twee dikke publikaties waren het resultaat⁸³. Ze dienden als richtsnoer voor gemeentelijke initiatieven, onder andere in Haarlem, waar onder leiding van de burgemeester een 'Commissie Jeugdbaldadigheid' aan de slag ging.

Onaangepaste jeugd, concludeerde deze commissie, was er in alle lagen van de bevolking, maar vooral in de "als uiterst zwak-sociaal bekend staande milieus en buurten", waar ze opgroeide tot mensen "die vrijwel niet bijdragen tot een gezond gemeenschapsleven". Dat kon worden voorkomen via reclassering, niet alleen van de jeugd, maar ook van de gezinnen en buurten waarbinnen ze leefden en via een aanpak, gericht op de samenhang van hun problemen: de 'comprehensive approach'⁸⁴. De Vogelenbuurt, het centrum, maar vooral het Thorbeckekwartier was 'uiterst zwak-sociaal'.

Zo kwam, in 1953, het Thorbeckekwartier weer in het gemeentelijk vizier. Nog steeds was daar een woninginspectrice aan het werk, maar haar werk was toch, zo vond de gemeente nu, te veel toezicht op wanbewoning, en te weinig 'bemoeiing' als vorm van hulp. Die bemoeiing zou moeten worden uitgevoerd door maatschappelijk werkers, en niet door de gemeente, maar door het particulier initiatief: opvoeding betrof immers het individu, en was dus een taak van de particuliere sector. Op 10 mei 1954 werd vanuit de drie grote zuilen de stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk (verderop 'stichting' genoemd) opgericht. Heel Haarlem was het werkterrein, maar met het Thorbeckekwartier zou een begin worden gemaakt. De pers werd nadrukkelijk gevraagd dit laatste feit niet te vermelden⁸⁵.

In juni stelde de burgemeester de stichting voor aan de buurtbewoners. De oprichting ervan verklaarde hij vanuit de wens om als gemeente in contact te komen met de bevolking. Ook wees hij op de grote spanningen in de gezinnen als gevolg van de sterk veranderde samenleving. De in kleinen getale opgekomen buurtbewoners wilden echter liever een voetbalveld en wc's bij de speeltuin. Eén van hen sprak van een 'concentratiekamp-politiek'. De burgemeester stelde nadrukkelijk, dat de start in deze wijk puur toevallig was⁸⁶.

Het werk in de Haarlemse wijk werd al gauw een landelijk modelproject. De aanvankelijk onder eigen zuil vallende maatschappelijk werkers kregen een steeds groter werkapparaat om zich. De criminoloog en voormalig PvdA-senator Brongersma werd, deels als rehabilitatie na zijn veroordeling vanwege pederastie, in 1956 directeur⁸⁷. Er kwamen gezinsverzorgsters, buurthuiswerkers, peuterwerkadviseurs, een arts, een pedagoge in dienst⁸⁸. De aanpak van de onmaatschappelijkheid gebeurde niet langer via het verbeteren van het woongedrag: het individu en het gezin in al hun aspecten moesten worden aangepakt.

5.2. Het gemis aan ware gemeenschap.

Ook in Rotterdam hadden de sociale gevolgen van de oorlog voedsel gegeven aan het idee, dat de moderne grote-stadsmens geheel en al ontworteld was geraakt. Rotterdammers hadden daarbij nog de zekerheid, dat er ruimte was om op grote schaal te gaan herstructureren: het centrum was veranderd in een kale vlakte. Een enkel woon- of kantoorgebouw, het stadhuis en gedeeltelijk de Laurenskerk stonden als kleine oases in de steenwoestijn; vooral woonhuizen, waarvan vele als krotten werden beschouwd, waren verwoest.

Er moest wederopbouw plaatsvinden, en niet alleen van de fysieke omgeving, maar van de samenleving in haar geheel. Kerk en gemeente vormden voor die maatschappelijke wederopbouw de fundamenten. Stedebouwkundigen en sociaal

werkers sloegen de handen ineen om het ontwerp te maken van een nieuwe, 'sociale' stadsgemeenschap. In april 1946 publiceerde deze groep, de Commissie Bos, haar visie⁸⁹.

Het was de visie van de stedelijke bovenlaag. Onder zich zag ze een eenvormige massa, wonend in "nauwe straten, met goedkope, lelijke huizen, eindeloos aaneengerijd", waardoor de bewoners geworden waren tot "massaproduct", zonder enige binding met hun woonomgeving, de woning beschouwend als "een kampeerplaats", van het ene moment op het andere te verruilen voor een andere. Kortom: een nomademens, maar dan wel losgesneden van de natuur en door pers, radio en bioscoop passief gemaakt.

Deze mensensoort vond zijn biotoop in de "prikkelende, jachtige sfeer van het stadsleven", een sfeer die vooral de jongeren trof, omdat die aan dat jachtige, aan de volwassenen voorbehouden stadsleven nog niet actief konden deelnemen, en dus niet veel verder kwamen dan tot "uiterlijke nabootsing" en afleidingen van 'slecht allooi' (de straat, de bioscoop en de dancing). Het was dan ook geen wonder, dat er nauwelijks kansen waren voor "een zuiver, menswaardig samenleven", en dat er ook geen sprake was van "een echt rijk en stijlvol volksleven". De stad, concludeerde de commissie, dreigde tenonder te gaan aan "een gemis aan ware gemeenschap"⁹⁰.

Net als in Haarlem enige jaren later werd geconstateerd, dat ook de moderne Rotterdammer de neiging had om kritiekloos achter de leider aan te gaan, "die zich aan hem opdringt met suggestieve leuzen en uiterlijk machtsvertoon"⁹¹.

De commissie stelde vast, dat de hele stedelijke samenleving opnieuw zou moeten worden opgebouwd. Mensen hadden behoefte aan een zekere ordening; "ware gemeenschap en eenheid van levensstijl" moesten worden gevormd om de "chaotische eenvormigheid" van de stad effectief te bestrijden. Het belangrijkste middel daartoe was de 'wijkgedachte'.

Via overzichtelijke, goed geplande wijken van ongeveer 20.000 inwoners elk kon het stadsleven tot nieuwe bloei worden gebracht. Ordening in de chaos van de grote stad zou op zich al de mensen weten te verbeteren. De woning, de zetel van het normale, gave gezin, was het natuurlijke uitgangspunt. De buurt vormde de dagelijkse omgeving van de kleine kinderen en vooral de vrouw: in de buurt vond ze haar slager en schoenmaker; daar woonden haar burens en naaste familieleden; voor de buurt hoefde zij zich niet om te kleden, als ze naar buiten ging. Voor de man was het vooral de omgeving, "waarin hij zijn huis nadert", en die van de interesses van zijn vrouw. Voor hem had de buurt ook betekenis voor zijn zondagse straatje-om en "eenvoudig" café-bezoek. De buurt stond dicht bij het gewone, natuurlijke leven.

De wijk was van een heel andere orde, groter, maar nog net overzichtelijk. Het was wat minder de omgeving van de vrouw, maar des te meer die van de grotere kinderen en de man, die op dit niveau zijn café met biljart kon verwachten.

Dancings waren taboe, de eventuele 'danswoede' van de jeugd kon onder toezicht 's zondags worden opgevangen in het multifunctionele wijkgebouw⁹².

Alle vormen van maatschappelijke zorg zouden op wijkniveau georganiseerd en beheerd moeten worden.

De commissie kwam met een blauwdruk voor de ideale stadswijk, die door het commissielid Van Tijen stedenbouwkundig werd vertaald in de wijk Zuidwijk. Die

wijk was zo gepland, dat de ruimtelijke vormgeving sturing zou geven aan het sociale leven⁹³.

Zuidwijk kwam er en is niet het enige concrete resultaat van de bespiegelingen van de Commissie Bos. Ook het Rotterdamse deelradenstelsel vond er, via de wijkraden, zijn oorsprong in. Rotterdam kent bovendien nog steeds de grootste opbouwwerkers-dichtheid van Nederland.

De commissie had nauwelijks oog voor klasse- of standsverschillen. Ze zag slechts een onderscheid tussen de meerderheid, die verdwijnt in de massa en de minderheid, die zich isoleert in 'burgerlijk individualisme'. Wel was de gemeenschap verbrokken op basis van sociale, kerkelijke en politieke gronden. Van opmerkingen over politieke verschillen onthield de commissie zich, de sociale kloven werden makkelijk overbrugbaar geacht, de kerkelijke scheiding van het verenigingsleven, doorgezet tot aan de geitenfokkerij en postduivenclub toe, vond ze wel een groot probleem⁹⁴.

De massa was zorgwekkend, maar leek met behulp van goed geplande stadswijken en adequate sociale voorzieningen nog wel te redden. Er was echter een minderheid, die nog lang niet rijp was voor een geordend volksleven in Zuidwijk of andere op de juiste wijze geplande nieuwbouwwijken. De allerergsten en onverbeterlijken uit het Gelderse Dorp waren al afgevoerd naar Drenthe. De dienst Sociale Zaken trachtte van deze deportatie gewoonte te maken: "Tegen deze mensen dient niet humaan (in wezen slap) te worden opgetreden. [...]. Rotterdam is de eerste Gemeente geweest, die a-sociale gezinnen uit de stad verwijderde. Laat zij nu ook de gelegenheid krijgen zich van het drek der samenleving te ontdoen, door hen arbeid te laten verrichten in dienst van het Vaderland", schreef Geys in juli 1945⁹⁵. Haast was toen geboden, want de geallieerden dreigden de kampen in het noorden en oosten te vorderen voor collaborateurs en NSB-ers. De tegenwerking van andere ambtelijke diensten en van de terugkerende politieke partijen voorkwamen verdere deportaties, waardoor de onverbeterlijk geachte asociale een binnengemeentelijk probleem bleven. Voor de onmaatschappelijken, die nog wel 'curabel' leken, kwam er het Zuidpleinwerk.

5.3. Het Brabantse Dorp.

De commissie Bos was al in de oorlog bij elkaar gekomen om plannen te maken voor de maatschappelijke wederopbouw van Rotterdam. Bos was directeur van de dienst Volkshuisvesting. Met Geys van sociale zaken en diens chef Van Walsem had hij, al in 1944, plannen gemaakt voor de gedwongen heropvoeding van de sociaal-zwakke bewoners van de noodwoningen. De nieuwe na-oorlogse directeur van Sociale Zaken, Van Mill, werkte dit plan verder uit en concentreerde zich daarbij op het noodwoningencomplex aan het Zuidplein, het Brabantse Dorp⁹⁶.

Ook daar hadden de bewoners in de hongerwinter leegstaande huisjes opgestookt en was het complex sterk vervuild geraakt. De mensen waren er "bijna beesten" geweest, die ook nog eens de toezichhoudende ambtenaren naar buiten hadden gevloekt.

Het Brabantse Dorp was een groot complex, bestaande uit ruim 500 woningen met centraal een eenvoudig buurthuis van de hand van de architect Bakema. Van hieruit zouden de bewoners via de 'comprehensive approach'-methode geschikt gemaakt moeten worden voor doorschuiven naar gewone wijken. Met de Haarlemse stichting bestond nauw contact over de te hanteren methodieken. De heropvoeding via het Zuidpleinwerk richtte zich op de 'sociaal-zwakken', sterk te onderscheiden van de onverbeterbare 'asocialen' en werd door alle politieke partijen gesteund. Ook de CPN was er sterk voor om de 'asocialen' in het Brabantse Dorp ter bescherming van de 'sociaal-zwakken' te verwijderen naar de gezinsoorden.

Van Mill en zijn dienst wilden zich richten op 'ophefbare' gevallen, waartoe deze asocialen niet behoorden. Dat leidde tot conflicten met andere gemeentelijke diensten. Het woningbedrijf bij voorbeeld kon een deel van zijn overlastgevende huurders niet kwijt aan Van Mill's project.

Om onderscheid te kunnen maken tussen ophefbare gevallen en incurabele asocialen, van belang voor de inplaatsing in het Brabantse Dorp, was uitgebreide diagnostisering nodig. De aangemelde gezinnen (veel gezinnen kwamen, gedwongen door de woningnood, uit zichzelf) werden daartoe uitvoerig doorgelicht. De woningnood ook belemmerde de uitstroom. Daardoor werden de opgelegde taakstellingen in de vorm van in gewone woningen geplaatste gezinnen niet gehaald. Ook verbood B&W na enige tijd de gedwongen uitplaatsing van 'asocialen'. De gezinsoorden begonnen ze bovendien te weigeren, want ook daar werd heropvoeding het doel⁹⁷.

Daardoor bevolkten zowel de 'sociaal-zwakken' als de 'asocialen' het Brabantse Dorp; het personeel daar was in staat dat onderscheid te maken. Voor huiseigenaren en hun woninginspectrices was dat onderscheid niet zo zichtbaar: ze weigerden ieder uit het Brabants Dorp afkomstig gezin, omdat ze bang waren voor de degradatie van hun woning of complex. De dienst Sociale Zaken klaagde echter tevergeefs, dat "de woningzoekenden uit de 'besmette' stadswijken al bij voorbaat [van een gewone woning werden] uitgesloten". Omdat particuliere verhuurders weigerden, en B&W tegen vordering van hun woningen was, werd de gemeentelijke woningstichting gedwongen 50 woningen per jaar te reserveren voor bewoners van het Brabantse Dorp. Daar was de woningstichting niet blij mee, omdat ook zij verlost wilden blijven van deze categorie huurders.

Daar kwam nog bij, dat de professionals van het Zuidpleinwerk eisen stelden aan de woningen waarheen de 'opgeheven' bewoners zouden kunnen verhuizen. Het moest een promotie zijn, zodat straten waar 'orgeldraaiers, venters' woonden werden afgewezen.

5.4. Stadssanering.

Het waren aanvankelijk de als 'sociaal-zwak' bestemde weggebombardeerde binnenstadsbewoners, die in het Brabantse Dorp verbleven. In Rotterdam werden al gauw plannen gemaakt voor een grootschalige, meer geplande vorm van stadssanering. Alle oude stadswijken zouden op den duur moeten worden gesloopt, waardoor grote aantallen nieuwe probleemgezinnen konden worden verwacht.

De term 'sanering' werd in die tijd uitdrukkelijk ook gebruikt voor sociale sanering⁹⁸. Van Mill zag dan ook zijn project daarin een grote rol spelen. "Wijk voor wijk kan gesaneerd worden, want de heropvoedingswijk, het maatschappelijk ziekenhuis of sanatorium, vangt de sociaal-zwakken op". Omdat het Brabantse Dorp halverwege de jaren vijftig moest wijken voor verkeersvoorzieningen en het winkelcentrum Zuidplein, eiste hij een andere, bestaande wijk op, waar in alle rust het opvoedingswerk dienstbaar zou kunnen zijn aan de stadsontwikkeling. Voor de juiste planning van deze enorme stadssanering was goed onderzoek in de te slopen wijken nodig. De dienst Sociale Zaken trok daarom een socioloog aan, Grünfeld. Hij startte met een studie naar de wijk Cool, waar een verkeersdoorbraak werd gepland met als doel om de wijk te kunnen slopen⁹⁹. De wijk bleef onder de naam "een Rotterdamse randzone" anoniem (zie noot 85).

Cool, het Oude Westen en Crooswijk zouden als eerste wijken plat moeten. Het 19e-eeuwse deel van Crooswijk zou proefgebied moeten worden. Totale afbraak was nodig om de bewoners sociaal te kunnen gaan rehabiliteren. Het was "een vijandige, anti-kerkelijke wijk, anarchistisch getint, vol ressentimenten; in de oorlog een centrum van negatieve elementen en zwarte handel". Het was een "wijk van vervallen huizen, veel inwoning en veel verleiding", waar de misdaad welig teelde, "van kruimeldiefstal tot abortus provocatus, roofoverval, moord en chantage". In 1946 stemde 37% van de bewoners CPN, in 1950 was dat nog 24%¹⁰⁰. Het getto Crooswijk moest worden 'opengelegd', niet alleen door sloop, maar door "intensieve bewerking d.m.v. gecoördineerde maatregelen die gericht zijn op het gezin en daarin voornamelijk de jeugd"¹⁰¹.

Toen deze saneringsplannen vorm begonnen te krijgen, werd vastgesteld, dat de capaciteit van het Brabantse Dorp te gering was. Veel 'sociaal-zwakken', waarop het Zuidpleinwerk zich richtte, konden er niet terecht. Asocialen werden er aanvankelijk zelfs geweigerd, en bovendien was er nog een andere, minder ernstige maar ook zorgbehoevende categorie dankzij onder andere Grünfeld's onderzoek aan het licht gekomen: de 'sociaal-labielen'. De dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting wilde daarom een andere aanpak: begeleiding van deze groepen bewoners zonder 'opname' in een complex. De in het Brabantse Dorp werkzame maatschappelijk werkers zouden de bewoners kunnen begeleiden bij hun overheveling naar de nieuw te bouwen buitenwijken.

Van Mill verzette zich: hij wilde het personeel in zijn prestige-project niet laten gebruiken voor deze plannen. Maar zijn eigen onderdirecteur, de latere hoogleeraar psychiatrie Bastiaans, en de bij zijn dienst werkzame socioloog, Grünfeld werkten, in het geheim, de plannen uit. De maatschappelijk werkers zagen de uitbreiding van hun taken wel zitten, maar pas in de jaren zeventig zouden de plannen, in gewijzigde vorm, echt worden uitgevoerd. Ze vormden de basis van het huidige Rotterdamse systeem van bewonersorganisaties en opbouwwerk¹⁰². Door de sloop van het Brabantse Dorp, wat blok voor blok gebeurde tussen 1957 en 1963, kwam de vraag aan de orde, wat er met de nog niet opgeheven bewoners moest gebeuren: spreiden of concentreren. De niet-gemeentelijke instellingen, belast met het uitvoerende werk, kozen voor spreiden. De gemeentelijke diensten kozen voor concentratie, als het even kon aan de rand van de stad. De geconcentreerde plaatsing in een bestaande woonwijk werd overwogen. De wijken Wielewaal en Eemstein werden daarvoor doorgelicht. De dienst Sociale Zaken vond deze wijken te goed: de bewoners moesten promotie

verdienen, en Eemstein was zelfs van "(klein)burgerlijk karakter". En natuurlijk bleek het plan onuitvoerbaar: je kon de bestaande bewoners niet zomaar op straat gooien.

In die tijd streefden gemeentebestuurders naar homogene arbeiderswijken. Dat was beter voor de onderlinge contacten, maar ook 'sterke gevoelens van standsverschil' in 'arbeiderskringen' werden als argument aangevoerd. Dat laatste, zo stelde de voormalig burgemeester Huygens, belemmerde de mogelijkheid om "de laagste arbeidersgroep: het zuiver proletarische type van de laagste inkomenstrekkingen", meestal woonachtig in krottenwijken met anderen te vermengen. Daar kwam nog bij, dat ze soms 'maatschappelijk onaangepast' waren en ontworteld raakten door overplaatsing¹⁰³.

Heel erge Rotterdamse gevallen waren in de loop van de jaren geconcentreerd in een noodwoningencomplex aan de rand van de stad, deels gebouwd in de oorlog, afgemaakt in 1947: de 'Observatie-inrichting' Overschie, beter bekend als Laag Zestienhoven/Landzicht. Daar werden bewoners geselecteerd. Als vastgesteld was, dat rehabilitatie mogelijk was, volgde verhuizing naar het Brabantse Dorp¹⁰⁴.

Van Mill zette zijn zin gedeeltelijk door; het werk van geconcentreerde heropvoeding werd voortgezet in dit buurtje. Tot aan de dag van vandaag (zij het natuurlijk met de nodige methodische wijzigingen) is de stichting die opgericht werd om het heropvoedingswerk in het Brabantse Dorp uit te voeren, daar actief.

5.5. De sociologen.

In 1952 kwam er een eigen departement voor maatschappelijk werk. Het gaf aan, hoe groot de bestuurlijke zorg voor de ontwrichting van de maatschappij was en hoe groot de verwachting, daarin verandering te kunnen brengen. Het maatschappelijk werk was er om sociale aanpassing te bewerkstelligen, mede omdat "de traditionele levensvormen, sociale normen en samenlevingsvormen uitgehold raken en verdwijnen"¹⁰⁵. Om dit goed te kunnen doen, was sociaal onderzoek nodig. Onderzoek, dat onder andere moest leiden tot sociale plannen ter preventie van a-socialiteit¹⁰⁶, onderzoek, uit te voeren door sociologen en sociaal-psychologen. De onmaatschappelijken hebben heel wat sociologen werk verschaft.

Ook in Haarlem vonden de gemeente en de professionals van de stichting, dat het heropvoedingswerk wetenschappelijk onderbouwd moest worden. De commissie Jeugdbaldadigheid wilde daarom een uitgebreide inventarisatie van de problemen in de wijken die daarvoor het meest in aanmerking leken te komen: de binnenstad, de Vogelenbuurt en het Thorbeckekwartier. De archieven van onder andere de sociale dienst, de voogdijraad en de politie zouden moeten worden doorgevoerd om de onmaatschappelijke elementen op te sporen. Enquêtes en 'case-studies' zouden aanvullend materiaal moeten leveren. Het werk van de socioloog Groenman en de plannen van Milikowski voor de gemeente Leiden dienden hierbij als voorbeeld.

De stichting was weliswaar met de feitelijke maatschappelijke opbouw van het Thorbeckekwartier begonnen (en had daarom inmiddels de bungalows voor de sociaal-zwakken laten slopen: die waren volgens de nieuwste inzichten volkomen

fout gebouwd in de vorm een hofje en je kwam er binnen via de keuken¹⁰⁷), maar onderzoek bleef voor haar een belangrijke prioriteit. Een eerste poging daartoe was een bronnenonderzoek door het Nederlands Economisch Instituut. Dat instituut vergaarde allerlei statistische gegevens, en concludeerde daaruit, dat niet zozeer onmaatschappelijkheid het probleem van de bewoners van het Thorbeckekwartier was, alswel hun sociaal-economische positie. Dit was niet de conclusie waarop de opdrachtgeefster zat te wachten. De stichting vreesde bovendien misbruik van het rapport door het gemeentelijk woningbedrijf (de huisbaas van de wijkbewoners en de werkgever van de woninginspectrice), en hield het geheim.

Ze benaderde nu een aantal sociologische instituten voor 'beter' onderzoek, met wel de gewenste resultaten. Sociologen als Van Doorn, Milikowski, Van Heek, Groenman waren zeer geïnteresseerd, maar de gemeente weigerde met geld over de brug te komen: ze wilde een onderzoek naar alle probleemwijken in de stad. Dat onderzoek kwam er uiteindelijk in 1961, onder supervisie van Groenman. De resultaten werden deels openbaar gepubliceerd, maar in hun geheel in een uitsluitend voor het gemeentebestuur bestemde geheime versie¹⁰⁸.

De stichting bleef echter behoefte hebben aan meer gegevens over de wijk zelf. De kandidaat-socioloog en haar latere directeur Radema begon aan een uitgebreid onderzoek, maar maakte dat nooit af¹⁰⁹. De laatste ingehuurde socioloog was R. Koopmans, niet voor onderzoek, maar om een speciaal cursusprogramma op te stellen voor de gezinsverzorgsters. Na afronding daarvan bleef hij als adviseur aan de stichting verbonden.

5.6. Een cordon van hulpverlening.

De professionele hulpverleners in het Haarlemse Thorbeckekwartier gingen vanaf het begin enthousiast aan de slag. Zij namen zich als doel voor om de bewoners zo zelfstandig te maken, dat ze de wijk konden verlaten. Hoewel formeel de hulpverlening op vrijwillige basis plaatsvond, besliste het maatschappelijk werk wel of een gezin 'uitgeplaatst' kon worden. Ook gezinnen zonder enig contact met de stichting vielen onder dat regime.

Daarnaast streefde de stichting naar een eensgezinde wijk. Dat was niet zo eenvoudig, omdat in het buurtje zelf de bouwgeschiedenis en het optreden van de woninginspectrices een op de straten gebaseerd standenonderscheid had bewerkstelligd. Zelfs dwars door de 'bemoeiing' van het maatschappelijk werk heen hielden de woninginspectrices van de gemeentelijke woningstichting een eigen beheersingssysteem in stand. Dat was gebaseerd op wat de 'doorstromings-tactiek' werd genoemd, geen doorstromen naar elders, maar binnen het buurtje zelf.

Dat kon, omdat de bouwgeschiedenis voor gradaties tussen de woningen had gezorgd. Centraal stonden aanvankelijk de in de vorm van een hofje gebouwde bungalows, die ooit voor de 'sociaal-zwakken' waren bedoeld. Daaromheen stonden de woningen, die bestemd waren voor de 'financieel-zwakken', in fases gebouwd, en alleen daardoor al van status verschillend. Daar kwam bij, dat de aan het buurtje grenzende woningen bij de ingang van de gasfabriek, eerder gebouwd voor spoorwegpersoneel, in sociaal opzicht waren geannexeerd. De

oorspronkelijke huurders waren weggetrokken, waardoor ook deze woningen in het doorschuifstelsel van de woninginspectrices konden worden gepast. De bewoners van de Oude Weg, aan de rand van de wijk, voelden zich meer, niet alleen, omdat hun woningen later waren gebouwd, maar ook, omdat je buiten de wijk stond, als je de voordeur uitging. Bovendien mochten deze bewoners (door een subsidie-technisch misverstand) geen gebruik maken van het badhuis. De bewoners van de bungalows betaalden daar een stuiver voor, de anderen tien cent.

De maatschappelijk werkers verzetten zich heftig tegen deze gang van zaken. Ze constateerden onderlinge discriminatie: bewoners van de ene straat noemden die van de andere 'asocialen'. Ze streefden juist naar een eensgezinde wijk: "geen straatverhuizingen als weg omhoog, maar [de] gehele buurt omhoog en dan verhuizen naar de stad". De bewoners waren ook alle vastigheid kwijtgeraakt door de vele verhuizingen; ze waren zwervers geworden in hun eigen buurt, en zwerven, dat was bekend, werkte asocialiteit in de hand.

De maatschappelijk werkers en hun stichting wilden wel de mogelijkheid om uit het Thorbeckekwartier te verhuizen. De verhuurder, het gemeentelijk woningbedrijf was alleen bereid om daaraan mee te werken, als er geen sprake was van huurschuld, en dus niet louter als beloning voor goed gedrag. Het gemeentelijk bureau huisvesting was bovendien van mening, dat het een ieder met een woonvergunning vrij stond om te verhuizen. Als gevolg van deze conflicten stelden alle partijen een commissie in om de uitplaatsing van heropgevoede bewoners te gaan regelen.

Voor die uitplaatsing uit de woonschool werd selectie van groot belang. Om te kunnen selecteren, maar ook om professioneel te kunnen helpen, waren er gegevens nodig van alle gezinnen. De maatschappelijk werkers kregen de taak om van ieder gezin dossiers aan te leggen, "welke inzicht geven in de speciale structuur, en dus ook in de tekorten en de storingen, van elk gezin en elk afzonderlijk gezinslid". Met andere instanties werden gegevens over de bewoners uitgewisseld: geen aspect mocht aan de ogen van het stichtingspersoneel ontsnappen. De hoeveelheid gegevens groeide. De stichting nam staffunctionarissen in dienst om de verzameling ervan te coördineren en de geaggregeerde gegevens bruikbaar te maken voor beleid.

In 1960 trad een speciale 'sociale administratrice' in dienst, die de dossiervorming verder perfectioneerde. Per gezin kwam er een werkplan, dat door een team van hulpverleners werd opgesteld, uitgevoerd en bijgesteld. Ook werd er per gezin een 'gezinsjournaal' bijgehouden. Ieder contact met een gezin of gezinslid moest voortaan in veelvoud worden gerapporteerd. De projectleider, de buurthuisleider en de sociaal administratrice kregen elk een doorslag.

De aldus verzamelde gegevens werden bruikbaar gevonden om te gaan sleutelen aan de samenstelling van de buurtbevolking.

De stichting wilde meer 'normale' gezinnen om tot een 'evenwichtiger' bevolkingsopbouw te komen. Door uitplaatsing moest daarvoor ruimte worden gemaakt, maar al gauw bleek, dat geen enkele verhuurder buiten de wijk bewoners van het Thorbeckekwartier wilde hebben, zeker niet de zware gevallen die weg moesten om plaats te maken voor normalere gezinnen.

De oplossing moest komen van een nieuw complex, waarheen ernstige probleemgevallen konden worden overgeheveld. Aan de uiterste oostrand van de

stad werd daarom begin jaren zestig Parkwijk gebouwd. Alle gezinnen uit het Thorbeckekwartier werden voor de inplaatsing in Parkwijk door een speciale commissie ingedeeld naar de mate van hun asocialiteit op basis van de dossiers. Een groot aantal gezinskenmerken werd daarvoor gewaardeerd met een cijfer tussen 1 en 5. De optelsom daarvan gaf de graad van onmaatschappelijkheid aan.

De ruimte die er in het Thorbeckekwartier kwam, zou moeten worden opgevuld door nieuwe, iets 'normalere' probleemgezinnen. Maar dat betekende, dat ook de maat van de potentiële 'instroom' moest worden genomen. Alle Haarlemse probleemgezinnen zouden daarvoor becijferd en gewogen moeten worden. Dat was een forse klus, omdat uit landelijk onderzoek was gebleken, dat zo'n 10% van de Nederlandse gezinnen in meer of mindere mate problematisch was¹¹⁰. Het was ook nog eens een klus, die volgens de directeurs van de sociale diensten, verenigd in de DIVOSA, in *alle* Nederlandse saneringswijken zou moeten worden uitgevoerd, met behulp van 'gezinskarthoteken', met een juiste en nauwgezette rapportering en diagnostisering van de gezinnen¹¹¹.

Het categoriseringswerk in het Haarlemse Thorbeckekwartier diende landelijk als voorbeeld. De stichting stond dan ook in de startblokken om de bewoners in de Haarlemse saneringswijken, in pensions en onbewoonbaar verklaarde woningen in kaart te brengen. Het kwam nooit zo ver, omdat de Haarlemse stichting zelf een bom legde onder de nationale onmaatschappelijkheidsbestrijding.

5.7. Het einde van de woonscholen.

De Haarlemse stichting die de woonschool het Thorbeckekwartier beheerde, streefde vanaf halverwege de jaren vijftig naar een nieuw wijkje, waarin de eigen ideeën over bouw en bevolkingssamenstelling tot uitdrukking zouden kunnen komen. In 1960 werden de 62 woningen met een eigen buurthuis opgeleverd: Parkwijk. Het werd als een druppel op de gloeiende plaat gezien: bijna 10% van de bevolking kon immers gerekend worden tot de problematische gezinnen. Het merendeel hiervan moest via een integrale aanpak en onder toezicht weer op het rechte spoor worden gebracht. Voor Haarlem kwam dat neer op bijna 2000 gezinnen, terwijl de twee woonscholen zo'n 180 woningen hadden. Nieuwe plannen werden gemaakt voor een derde complex, in Schalkwijk: 60 eenvoudige woningen, mooi van kleur en stevig. Het wijkje werd nooit gebouwd: Parkwijk luidde het officiële einde in van alle speciale complexen voor onmaatschappelijke gezinnen.

In 1965 publiceerde het project Parkwijk een eerste verslag over zijn werkzaamheden. Zo voorzichtig mogelijk werd geconcludeerd, dat het complex verkeerd lag, de woningen niet deugden, de bevolkingsopbouw atypisch was, en de bewoners gestigmatiseerd waren. Uit gêne ontvingen ze hun kennissen niet meer, staken zich vanwege de grote ramen (wat hen vanwege de burens noopte tot de aanschaf van nieuwe meubelen) in de schulden.

Het woonmaatschappelijk werk kwam niet van de grond: de bewoners zaten er weliswaar 'vrijwillig', maar waren in feite ingegaan op de koppelverkoop van een nieuw huis en hulp, met het "vooropgezet voornemen tot 'kontraktbreuk'". Al snel voelden ze zich 'gevangen', en dat tussen 61 andere probleemgezinnen, wat

weer reden was voor een "explosieve dynamiek". Geconcludeerd werd, dat de afzondering zelf juist oorzaak was van vele sociale problemen. Zo bleken bepaalde gedragingen op buurtniveau 'besmettelijk': echtscheiding, vrijwillige werkloosheid, de vorming van huurschulden.

De maatschappelijk werkers hadden zich ook een nieuwe visie verworven: het was "moeilijker geworden onze cliënten te zien als een specifieke probleemcategorie, vergend een specifiek 'probleemgezinnen-maatschappelijk werk'". Het was daarentegen "algemeen maatschappelijk werk onder een speciale categorie en zelfs deze laatste toevoeging is betrekkelijk waar".

Weliswaar waren er "incurabele" probleemgezinnen, maar andere instanties konden daarmee beter, goedkoper en bevredigender aan de slag. Nu werd er al te vaak gekozen voor "'redderen', 'bedisselen', 'beschutten' en 'beleren'", terwijl de nabijheid van de hulpverleners de cliënten verleidde tot 'leunen' en een onophoudelijke hulprelatie. De maatschappelijk werkers hadden de bevoegdheden wat betreft woningtoewijzing, verhuur, onderhoud en bijstandsverlening volledig in handen, waardoor de "kliënt klein, de werker machtig" was geworden. In het rapport klonk de kritiek van Milikowski door. Het betekende het begin van het einde van de woonscholen en de daaraan gekoppelde Bijzondere Projecten¹¹². Het ministerie van CRM koos voor een verschuiving naar 'meer algemeen werk'¹¹³. In dezelfde tijd werden grote nieuwe buitenwijken opgeleverd, waardoor er enige ontspanning kwam op de woningmarkt.

5.8. Andere woonscholen.

Het Thorbeckekwartier en het Brabantse Dorp behoorden tot de belangrijkste, maar waren niet de enige woonscholen in ons land. Ook de Gezinsoorden hadden zich in die richting ontwikkeld¹¹⁴. In Maastricht stond de wijk De Ravelijn, waar de socioloog Litjens werkzaam was en waarop hij promoveerde¹¹⁵. Den Bosch kende de Vogelwijk, 'Siberië' in de volksmond, aan de rand van de stad dus, net als het Thorbeckekwartier vóór de oorlog gebouwd voor de ontoelaatbaren, en na de oorlog geworden tot een echte woonschool¹¹⁶. In Utrecht functioneerde tot 1975 het Kerkweg-complex, de oudste toen bestaande woonschool¹¹⁷. De drie andere grote complexen uit de periode net na de Eerste Wereldoorlog, Zomerhof in Den Haag, Asterdorp en Zeeburgerdorp in Amsterdam, waren aan het eind van de dertiger jaren, toen de economie weer wat aantrok, leeggestroomd en volgens Van Beusekom dus op een fiasco uitgelopen¹¹⁸.

Naast woonscholen werden er in de na-oorlogse jaren andere complexen gebouwd voor probleemgezinnen, waarvan de meeste nog overeind staan. In Rotterdam geldt dat, behalve voor Laag Zestienhoven, voor Smeetsland: noodwoningen, nog in de oorlog gebouwd voor de bombardementsslachtoffers, en lang onder toezicht van woninginspectrices. De Haarlemse wijkjes, het Thorbeckekwartier en Parkwijk, zijn ook nog te bezichtigen, net zoals de door de Amsterdamse woningbouwverenigingen in de vijftiger jaren gebouwde buurtjes aan de uiterste westrand van die stad: de Abraham van der Hartstraat en de A.A.H. Struijckenkade.

5.9. Conclusie.

De woningnood van na de Tweede Wereldoorlog maakte het mogelijk om groepen door de meeste verhuurders geweigerde bewoners te concentreren in aparte kampen en complexen. Deze isolering was niet het directe gevolg van statusconflicten tussen groepen bewoners. Deels zette de opvang van vooral de Rotterdamse bombardementsslachtoffers een eigen ontwikkeling op gang. De grootste probleemgezinnen waren in een negatief selectieproces achtergebleven in de complexen noodwoningen. Deze concentratie maakte specifiek beleid op deze groepen mogelijk, waarbij aanvankelijk vooral de veronderstelde werkschuwheid de reden tot overheidsingrijpen was. In het werkverschaffingsbeleid was deportatie naar kampen in het oosten en noorden van het land een oude traditie. De deportatie naar kamp Mantinge past daarbinnen.

De concentratie van probleemgezinnen maakte wetenschappelijk onderzoek mogelijk. Daardoor kwamen er andere aspecten van vermeend asociaal gedrag aan de oppervlakte dan de al bekende. Direct na de oorlog concludeerden de politieke en maatschappelijke elites, dat de 'massamens' -het produkt van industrialisatie en urbanisatie- de opkomst van totalitaire bewegingen mogelijk had gemaakt. Die massamens had alle kenmerken van de 'gewone' laaggeschoolde arbeider.

Niet alleen de fysieke wederopbouw, maar totaal volksherstel werd nodig geacht. De stedelijke omgeving die bijgedragen had tot de opkomst van de massamens - in de praktijk: de oude arbeiderswijken- moest worden gesaneerd, evenals de daarin ontstane sociale structuren. Men was ervan overtuigd, dat mensen te verbeteren waren als de fysieke omgeving verbeterd werd¹¹⁹.

De woonscholen en het maatschappelijk opbouwwerk werden als de middelen gezien voor de beoogde sociale sanering, waarbij niet alleen het woongedrag, maar alle aspecten van de probleemgezinnen centraal kwamen te staan.

De in deze ontwikkeling opkomende professionals hielden dit saneringsstreven lange tijd in stand. Zij ontwikkelden meetinstrumenten om de onmaatschappelijke afwijkingen vast te stellen, en ontdekten, dat nog veel meer gezinnen kenmerken van asocaliteit bezaten. Ze vonden methodieken uit om de problemen te bestrijden en modellen waaraan de 'gerehabiliteerde' gezinnen moesten voldoen.

Door deze activiteiten en het gebrek aan feitelijke ontsnappingsmogelijkheden als gevolg van de woningschaarste werd het isolement waarin de zogenaamde onmaatschappelijken sociaal en ruimtelijk waren beland, lange tijd gecontinueerd. Het (langzaam) verdwijnen van de woningnood ging gepaard met visieveranderingen binnen het maatschappelijk werk en de sociale wetenschappen. Gevolg hiervan was, dat de aanpak van probleemgezinnen in geïsoleerde concentraties werd losgelaten.

In de periode na de Tweede Wereldoorlog ontstonden woonscholen vooral als gevolg van overheidsingrijpen, mede mogelijk gemaakt door de grote woningnood. Grote groepen arbeiders zouden in het kader van de maatschappelijk wederopbouw in aparte complexen aangepast moeten worden aan de eisen van de moderne tijd. Op den duur werd daarvoor de sanering van de stedelijke omgeving belangrijk middel.

Het heropvoedingswerk werd een belangrijke taak voor grote groepen professionals. Dankzij hun analyse van de problemen, methodieken van aanpak en beoogde doelen en gezien hun eigen belangen hielden deze professionals de woonscholen lange tijd in stand.

Statusrivaliteit speelde op de achtergrond een rol. Voor veel woonschoolbewoners was doorstromen naar gewone wijken daardoor onmogelijk.

6. De nieuwe stedelingen en de allochtonen.

"De kwantitatieve groei [...] maakt het 'verschijnsel' buitenlandse werknemers in de volksbuurten tot een kwalitatief probleem. Toen zo hier en daar van die vreemde vogels werden gesignaleerd, met hun donkere uiterlijk en aantrekkingskracht op vrouwen, kon met een eenvoudige waarschuwing aan de dochters worden volstaan: bemoei je er niet mee en als ze je te na komen sla ik ze op hun smoel. Zolang de buitenlanders zich gedeisd hielden en stilte hun weg gingen door de buurt was er niets aan de hand. Maar toen er steeds meer buitenlanders door de straten liepen, toen ze groepsgewijs gingen optrekken, in concentraties bij elkaar gingen wonen, woningen gingen bezetten waarvoor autochtone bewoners moesten wijken en baantjes hadden terwijl bij de verslechtering van de conjunctuur veel buurtbewoners werkloos werden, veranderde dat. [...] De eigenaardigheden van de individuele buitenlander vielen minder op en werden met enig schouderophalen geaccepteerd, ze werden niet als storend ervaren. Maar toen Turken en Spanjaarden en Marokkanen in groten getale de buurt kwamen binnenstromen en op kluitjes gingen wonen trad ook een verdichting op van het andersgeaarde gedrag"¹²⁰.

Het was begin jaren zestig in een rustige straat in een Rotterdamse volksbuurt, bewoond door 'nette' arbeidersgezinnen¹²¹. De onderlinge contacten kwamen tot stand via de buiten spelende kinderen. De zuil waartoe je behoorde speelde daarbij echter een grote rol. Dat zorgde voor herkenning en voor nog intensievere contacten via de kerk, de club, de school.

Over de iets minder nette straatbewoners werd geroddeld, maar veel last had je niet van hen. Alle straatbewoners wisten ook precies, dat om de ene hoek veel minder nette bewoners woonden, om de andere hoek vooral deftiger (middenklasse) gezinnen en een paar straten verderop, voorbij de als buffer dienende ijsclub, de lokale chique. Sommige buurtjes in de omgeving (bestaande uit één, hooguit enkele straten) hadden een uitgesproken slechte reputatie, maar als kind werd je daarmee slechts geconfronteerd tijdens de jaarlijkse kerstbomenjacht. De rust in de straat werd verstoord, toen er een huis leegkwam (wat buitengewoon zeldzaam was), en toen bekend werd, waar de nieuwe bewoners (die nog niemand gezien had) vandaan zouden komen: uit de Rubroekstraat, de meest beruchte straat van het beruchte Crooswijk. Het leverde gedurende weken het ongebruikelijke schouwspel op van voor de deur staande moeders (wat nette moeders natuurlijk normaal nooit deden), die uitgebreid deze 'dreiging' bespraken. Het duurde jaren, voordat de nieuwe bewoners werden geaccepteerd. Het beroep van de man -straatmuzikant- en het feit dat hij in de tuin kippen hield waren daarvoor niet bevorderlijk. Toen, in 1966, op de (gedeelde) trap een vaderloos gezin kwam te wonen uit een bijna net zo'n beruchte straat, besloten mijn ouders te verhuizen naar een groter huis in een andere, maar 'betere' arbeidersbuurt.

Het was, in die tijd, voor een ieder in de straat duidelijk, wat voor soort bewoners er in de straat woonden, terwijl er tegelijkertijd geen sprake was van een straatcultuur: alleen de kinderen 'leefden op straat'. Iedereen was echter precies op de hoogte van de plaats die omliggende, en beruchte verder weg liggende straten op de statusladder innamen.

Dat veranderde, toen in toenemende mate gezinnen wegtrokken naar de nieuwe buitenwijken. De soms niet in te delen nieuwkomers in de oude straten zorgden ervoor, dat de status van de straat, en dus van de bewoners ervan, diffuus werd. De nieuwkomers zelf waren vaak niet op de hoogte van de subtiële standsverschillen tussen straten en buurten. Vooral de nieuwkomers uit heel andere milieus (studenten) hadden daarvoor geen enkele feeling. Het kindertal nam drastisch af, en daarmee ook een mogelijkheden voor onderling contact.

Dit proces was in veel buurten al enige jaren op gang, toen de eerste gastarbeiders arriveerden. Hun komst leverde verzet op in buurten, waar de oude samenhang nog redelijk in tact was, maar in de straten waar de bevolkingssamenstelling recent sterk veranderd was, veroorzaakte hun aanwezigheid nauwelijks problemen.

6.1. Heterogene wijken.

Toen de strijd tegen de onmaatschappelijkheid in de jaren na de Eerste Wereldoorlog begon, waren de ontoelaatbaren vrij gemakkelijk te categoriseren. Het waren die huurders die om financiële of gedragsredenen niet toegelaten werden tot de complexen van de sociale verhuurders. Ook toen echter ging het niet om één homogene groep gelijksoortige mensen. De plaatselijke woningmarkt bepaalde natuurlijk tot op zekere hoogte de toelaatbaarheid. Daarnaast is het element 'gedrag' tamelijk subjectief. Wat in de ene gemeente sociaal geaccepteerd leek, was in de andere reden tot opname in een woonschool.

Na de Tweede Wereldoorlog werden de kenmerken van onmaatschappelijkheid verbreed: niet alleen meer woongedrag was daarbij van belang. Werkschuwheid, criminaliteit en andere kenmerken werden erbij betrokken, aanvankelijk in zeer moralistische termen, later meer en meer wetenschappelijk onderbouwd. De meeste wetenschappers zagen over het hoofd, dat er geen sprake was van objectieve kenmerken, maar om van de situatie afhankelijke oordelen¹²².

Dat probleem groeide, toen onmaatschappelijkheidsbestrijding een onlosmakelijk onderdeel ging uitmaken van de saneringsplannen in de grote steden. Buurten met een slechte reputatie zouden moeten worden gesloopt, waarbij de plannemakers ervan uitgingen, dat alle bewoners de reputatie van zo'n buurt in zich droegen. De commissie Bos zag in 1945 op grond van de eenvormige huizenblokken een even uniforme massa-mens voor zich.

De oude wijken in vooral de grote steden waren echter veel heterogener qua bevolkingssamenstelling dan stadssaneerders, politici en wetenschappers meenden. Buurten en wijken hadden wel een bepaalde reputatie, waardoor bepaalde categorieën bewoners zich lieten afschrikken of juist aantrekken. Grünfeld beschreef dit homogeniseringsproces in zijn proefschrift: in buurten met koopwoningen worden de eigenaren zich langzamerhand bewust van de relatie tussen de waarde van hun woning en de reputatie van de buurt; bij huurwoningen spelen vooral statusoverwegingen een rol. Met name middengroepen zijn zeer gevoelig voor de status van hun woonomgeving. Doordat statusoverwegingen leiden tot in- en uitverhuizen uit een buurt, wordt zo'n buurt meer homogeen, wat de reputatie ervan verder versterkt, en daarmee de mogelijkheden om de buurt sociaal te onderscheiden van andere buurten.

Als de sterkeren qua keuzemogelijkheden en dus qua status niet de minderheid vormen, kan dit proces leiden tot uitstoting van de zwakkere bewoners met een lagere status. Vormen ze wel een minderheid, dan zullen ze wegtrekken naar buurten met een betere naam. In beide gevallen worden buurten homogener. Dit proces wordt echter belemmerd, als de keuzemogelijkheden, bij voorbeeld door woningnood, beperkt zijn¹²³. Ook de slechtst aangeschreven buurten kenden een heterogene bevolking. Zo woonden er in de door Grünfeld onderzochte

Rotterdamse 'achterbuurt' Cool ook onderwijzers en jeugdleiders en zelfs bedrijfsleiders¹²⁴.

De inmiddels gedeeltelijk gesloopte wijk Cool is een stadswijk in het centrum van Rotterdam. Dat soort wijken was ook vroeger aantrekkelijk voor bewoners met ruimere keuzemogelijkheden. Seeley (1959) maakte een indeling van 'slum-dwellers' in Amerika, die ook toegepast kan worden op de verschillende bewonersgroepen in onze wijken. Hij onderscheidde bewoners die uit noodzaak en die uit opportunisme in een slum wonen: de 'necessitarians' en de 'opportunists'. Een ander onderscheid is er tussen mensen die tijdelijk en anderen die er permanent gehuisvest zijn. Zo komt hij tot een vierdeling die ook voor Nederlandse oude wijken in de jaren vijftig zal hebben gegolden. De woningschaarste zal echter van grote invloed zijn geweest op de omvang van de groep 'necessitarians'.

Die woningnood nam in de loop van de jaren zestig in hoog tempo af. De bevolkingssamenstelling van de 19e eeuwse wijken in de grote steden begon daardoor te veranderen. Door het loslaten van de geleide loonpolitiek stegen de gezinsinkomens. Zo namen in 1964 de CAO-lonen met 17,6% toe, terwijl de kosten van levensonderhoud slechts 6% omhoog gingen¹²⁵. Ook arbeidersgezinnen kregen nu veel meer financiële ruimte om aan het wonen te besteden. In hoog tempo verrezen er nieuwe wijken aan de rand van de steden en in zogenaamde 'groeikernen' met woningen, die voor veel gezinnen aantrekkelijk en betaalbaar bleken. Deze gezinnen trokken weg uit de oude wijken en vestigden zich in wijken als de Alexanderpolder en Kanaleneiland en overloopgemeenten als Zoetermeer en Purmerend¹²⁶.

Het door Grünfeld beschreven homogeniseringsproces kreeg de ruimte. In de oude wijken bleven vooral de minst verdienende en minst in aanzien staande arbeiders en bewoners die aangewezen waren op een uitkering (ouderen, invaliden, bijstandtrekkers) achter. "Verhuizen [uit Crooswijk] in déze tijd [1957] legt [...] getuigenis af van een zekere welstand, van gehonoreerd vakmanschap, van positief inzicht in de besteding van het gezinsinkomen, kortom van sociale gezondheid. Maar dat betekent ook dat juist de sociaal-sterkste gezinnen aan vertrekken kunnen denken, en dat er door hun verhuizing bressen in de muur der gemeenschap worden geslagen. [...] Terwijl hun open plaatsen worden ingenomen door bejaarden, door sociaal-zwakkeren [...]", concludeert Crooswijkse wijkdominee Van Veldhuizen¹²⁷. Hij vreesde het ontstaan van een "soort ghetto van sociaal-labiele gezinnen".

Dat homogeniseringsproces voltrok zich in de arbeidersbuurten vanaf de jaren zestig, maar niet voor lang. De welvaartsstijging had ook tot gevolg, dat jongeren 'op zichzelf' konden gaan wonen. Leegkomende woningen in de 19e eeuwse wijken waren goedkoop en groot genoeg, zodat studenten en andere starters op de woningmarkt in de Pijp en het Oude Westen en andere oude wijken de burens werden van de oorspronkelijke wijkbewoners. Ze kwamen vaak uit heel andere milieus en hadden een heel andere leefstijl. De meesten woonden slechts tijdelijk in de oude stadswijken, maar sommigen bleven er ook na hun afstuderen met een relatief hoog inkomen wonen¹²⁸. Het percentage 'opportunists' nam toe. De bevolkingssamenstelling van de oude wijken in de grote steden weer heterogeen werd wat betreft inkomen, afkomst, opleiding en leefstijl.

Aan het begin van de jaren zeventig volgde in veel oude wijken een geheel andere groep 'nieuwe stedelingen': 'gastarbeiders', jonge, meestal van het Turkse of Marokkaanse platteland afkomstige mannen. Hun werkgevers waren slechts moreel verplicht te zorgen voor passende huisvesting. Soms werd deze verplichting geconcretiseerd in speciale wooncomplexen, vaak echter moesten de nieuwkomers het zelf maar uitzoeken.

Omdat het veelal om alleenstaande jonge mannen ging, waarvan de verwachting was, dat ze snel weer zouden terugkeren, werden de meesten 'gehuisvest' in een stapelbed in speciale pensions en kosthuizen, meestal in de oude stadswijken gelegen¹²⁹. De oude wijken werden nog heterogener, maar deze nieuwkomers hadden een lagere status dan de blijvers, hadden vaak andere gewoonten en waren uiterlijk als groep herkenbaar: het probleem 'buitenlanders in oude wijken' was ontstaan.

In 'hun' en 'onze' verwachting waren de mediterrane gastarbeiders tijdelijk in ons land. Dat gold niet voor de grote groep 'rijksgenoten', die zich na het onafhankelijk worden van Suriname met een Nederlands paspoort in ons land vestigden. Langzamerhand werd ook duidelijk, dat de Turken en Marokkanen zouden blijven: zij gingen op zoek naar zelfstandige woonruimte en lieten hun gezin overkomen. Vooral de 19e eeuwse stadswijken bleken voor hen, dankzij de lage huren en het wegtrekken van veel autochtone gezinnen, haalbaar¹³⁰.

De oude wijken werden niet alleen 'sociaal-economisch' maar ook 'etnisch' heterogeen: autochtone blijvers (vaak met lage inkomens), nieuwe armen (zoals gescheiden alleenstaande moeders), studenten en tweepersoonshuishoudens, en allochtonen van verschillende herkomst woonden door elkaar. Het was een proces, dat in een zeer korte tijd zijn beslag kreeg: in nauwelijks tien jaar tijd¹³¹. In diezelfde tijd kwam in de 19e eeuwse wijken het stadsvernieuwingsproces op gang. Niet langer was daarbij het doel om hele wijken te slopen en complete wijkbevolkingen over te hevelen naar ideale wijken aan de rand van de steden, maar werd er gekozen voor het in stand houden van de bestaande wijken door selectieve sloop en renovatie van de nog goede huizen. Bouwen voor de buurt en de buurtbewoners werd het uitgangspunt.

Opbouwwerkers, volkshuisvesters en andere professionals werden aangetrokken om de bewoners in het veranderingsproces te begeleiden. Dat was niet langer heropvoeding, maar inspraakbegeleiding. De professionals ontpopten zich als 'zaakwaarnemers' voor de buurtbewoners tegenover de gemeenten en de woningbouwverenigingen. Ze eisten betrokken te worden bij de planvorming en voerden actie voor 'betaalbare' huren. Ze waren echter vooral de zaakwaarnemers van de oorspronkelijke wijkbewoners, die echter in groten getale hun verhuisdozen hadden ingepakt om naar de nieuwere stadswijken te vertrekken.

6.2. Stadsvernieuwingswijken.

Terwijl de professionals aan het zaak waarnemen waren voor de 'blijvers' van de oorspronkelijke wijkbewoners, trokken de nieuwe groepen bewoners in de leegkomende woningen. Vooral veel allochtone nieuwkomers vonden hun weg naar de oude wijken. Voor hen waren de nog niet opgeknapte woningen kwalita-

tief zeer acceptabel en goedkoop. Bovendien zijn nieuwkomers zich nauwelijks of niet bewust van gevestigde reputaties van bepaalde straten, buurten of wijken. Het leidde tot concentraties in de stadsvernieuwingswijken, en niet alleen vanwege het functioneren van de woningmarkt, maar ook door zachte vormen van segregatie. Randgemeenten rondom de grote steden trachtten de komst van ongewenste bewoners overigens te voorkomen door bewust geen woningen in de sociale sector te bouwen of door eisen aan de economische binding te stellen. Intakegesprekken bij woningtoewijzing belemmerden ook de vrije vestiging. Dat alles leidde niet tot verregaande segregatie per wijk op basis van etniciteit, maar wel tot concentraties in bepaalde buurten en uitsluiting in andere: milde vormen van 'exclusionary zoning'¹³².

De laatste tijd komen de grote sociale verhuurders er steeds openlijker voor uit, dat ze bewust selecteren. Dankzij nieuwe subsidieregels wordt het voor de woningbouwcorporaties interessant te gaan bouwen voor en verhuren aan koopkrachtige huurders: ze verzakelijken en vormen zich om tot 'marktgerichte bedrijven'. Daarvoor is het wel nodig, dat hun duurdere woningen gewild zijn. Dat betekent, zo stelde de voorzitter van de vereniging van volkshuisvestingsadviseurs, dat woningcorporaties en gemeentelijke woningbedrijven in hun toewijzingsbeleid gaan verharderen: "Wanneer in een wijk veel allochtonen wonen, wordt de buurt daar minder aantrekkelijk van"¹³³.

Woningbouwcorporatie *Woongoed Rotterdam*, voor de verzakelijking (tot 1992) *Ons Huisgezin* geheten, adverteert dit nieuwe beleid wat verhelder:

"[...] we weten dat onze huurders een woning zoeken in een leuke en veilige woonomgeving. Daarom werkt Woongoed Rotterdam aan levendige wijken. We houden ons bezig met het groen in de buurt, de inrichting van de straten, het parkeren, de scholen en de winkels. Het is geen toeval dat onze wijken nog steeds leefbaar zijn. We gaan moeilijke problemen zoals veiligheid niet uit de weg en kiezen voor een zorgvuldig inplaatsingsbeleid"¹³⁴.

Woongoed Rotterdam heeft haar woningbezit in de meest witte sociale-woningbouw wijken van de stad.

6.3. Leefstijlen.

Allochtone nieuwkomers hadden niet veel keus en waren dus niet zo op de hoogte van de sociale scheidlijnen tussen buurten. Jongeren bleken in deze wijken een goedkope start op de woningmarkt te kunnen maken, en waardeerden bovendien de korte afstand naar de stadscentra: vooral in de grote steden zijn daarin de culturele voorzieningen en vele uitgaansmogelijkheden te vinden. Een groeiend aantal mensen lijkt ook graag in zeer heterogene buurten te willen wonen¹³⁵. Verschillende groepen bewoners met soms zeer verschillende, soms ook conflicterende leefstijlen werden elkaars burens.

Iemand's leefstijl, zo stelt Grünfeld, bepaalt niet alleen de voorkeur voor een bepaalde 'habitat' (woning en buurt), maar ook de verwachtingen die men van zijn habitat heeft. Groepen met eenzelfde leefstijl kunnen uitgroeien tot statusgroepen die de daaraan verbonden eer moeten hooghouden. Status en leefstijl zijn dus nauw met elkaar verbonden¹³⁶.

Van belang lijkt me hierbij vooral, of een groep haar status aan de buurt ontleent, of aan iets anders. De blijvers voelen zich vaak aan een buurt of stadsdeel

verbonden, iets wat voor 'studenten' en andere starters op de woningmarkt veel minder of in het geheel niet geldt¹³⁷.

De afwijkende leefstijl van groepen als studenten werd door de oorspronkelijke bewoners wel gesignaleerd en zelfs als onaangenaam ervaren, maar leidde nauwelijks tot spanningen: de 'studenten' hadden ondanks hun leefstijl een relatief hoge sociale status; bovendien werden ze ook door de gesettelden als 'tijdelijk' beschouwd¹³⁸.

De komst van gastarbeiders, met hun veel lagere status, leidde wel tot conflicten. In Crooswijk bij voorbeeld werd in het begin van de jaren zeventig actie gevoerd voor de zogenaamde 5%-norm: dat was het maximale percentage buitenlanders, dat in de buurt mocht wonen. In de Rotterdamse Afrikaanderwijk en in Schiedam gingen autochtone buurtbewoners in de zomer van 1972 op de vuist met Turkse pensionbewoners. In de Afrikaanderwijk bevonden zich toen 49 pensions, vooral geconcentreerd in de Paarlstraat, waar 15 van de 123 woningen 'gastarbeiderpensions' waren. Het waren incidenten, die echter aantoonde dat de komst van grote groepen buitenlanders in de volkswijken gepaard ging met spanningen. In zijn 'sociologie van de volksbuurt' stelt Simonse (de voormalige clubhuisleider uit het Gelderse Dorp), dat de "grote aantallen gehuwde (?) buitenlanders zonder gezin maar wel met behoefte aan affectieve en seksuele bevrediging" hen tot een kwalitatief probleem maakten, vooral ook toen zij in huizen gingen wonen "waar buurtbewoners ook wel in wilden, of waar reeds buurtbewoners in woonden die er dan met bekwame spoed werden uitgejaagd"¹³⁹. In die tijd (1973) was het percentage buitenlanders in een stad als Rotterdam net 4%. De wijken Crooswijk, Cool, Feyenoord en het Oude Westen kwamen net boven de 15% uit. In Spangen was 5,21% van de inwoners van niet-Nederlandse afkomst¹⁴⁰.

Wat voor buurtbewoners een dreigend verlies van status was, was voor veel professionals een verlies aan 'community'. Had de commissie Bos nog gewezen op het feit, dat de oude stadswijken, "bestaande uit kazerne-achtige huizenblokken met doodse straten en wat verwaarloosd groen" een "rijk en stijlvol volksleven, een volkscultuur" wist te verhinderen¹⁴¹, in de jaren zestig en zeventig ontdekten de professionals van toen het tegenovergestelde. De buurt bleek voor de volksbuurtbewoners de rol van de maatschappij te vervullen, terwijl hun "vorm van buurtleven [...] in onze moderne samenleving door velen als een verkwikking wordt ervaren"¹⁴². Als er nog ergens sprake was van 'community' dan was het wel in de oude volkswijken. De vele nieuwkomers, met name de allochtonen, bedreigden dit. Ook de professionals zetten zich in voor het 'bouwen voor de buurt', ofwel de autochtone, oorspronkelijke wijkbevolking. De nieuwkomers werden nauwelijks bij het inspraakproces betrokken. Het was een rollenspel tussen gemeenten, woningbouwverenigingen, bewonersgroepen en professionals, waarin de toenemende aantallen migranten geen rol hadden gekregen.

6.4. Van inspraakbegeleider tot sociale vernieuwer.

Veel oude wijken, met name die waar veel allochtonen wonen, zouden zeer onleefbaar geworden zijn; allerlei vormen van toezicht en controle zouden nodig zijn om die leefbaarheid te herstellen. Het zijn meningen van politici, professionals en pers, die niet gehoord werden toen de criminaliteitscijfers inderdaad hard

stegen (in de jaren zeventig), maar wel, nu in de meeste van deze oude wijken de stadsvernieuwing haar afronding vindt. De gehoorde analyses, meningen en oplossingen lijken sterk op die in de eerder beschreven periodes, met name de periode na de Tweede Wereldoorlog.

De bevolkingssamenstellingen van deze wijken zijn in korte tijd ingrijpend gewijzigd en beginnen zich te stabiliseren. Straten komen zichtbaar tot rust, en worden het domein van vele, meestal allochtone kinderen. Door de grote werkloosheid onder allochtonen zijn overdag ook veel mannen en jongeren zichtbaar op straat. Wie op een mooie lentedag door wijken als de Amsterdamse Indische Buurt of het Rotterdamse Tussendijken loopt, ziet spelende kinderen, op de stoep zittende moeders en vaders die elkaars auto's bewonderen. Het zijn niet alleen maar wel voornamelijk 'buitenlanders', dat zie je, aan hun kleding soms, aan hun uiterlijk vooral.

Van waardering voor dit nieuwe straatleven is van de kant van overheid en professionals echter weinig sprake. Zij hebben het juist en steeds scherper over de rampzalige getto's, waar niemand meer op straat zou durven, of vooral zijn best doet om het leven van de burens zo zuur mogelijk te maken. Loop je op een middag in de lente met een delegatie politici, ambtenaren, politie-agenten en professionals door dezelfde wijken, dan verwonder je je over de selectieve kijkwijze van de wandelaars. Niet de kinderen worden gezien; er wordt gewezen op de woning, waar twee jaar geleden nog tien junks uitgehaald zijn, of op de oude Mercedes, waar een groepje Marokkanen aan sleutelt¹⁴³.

In amper 20 jaar veranderde de bevolkingssamenstelling van de oude stadswijken ingrijpend. Het was de periode die samenviel met de stadsvernieuwingsoperatie in de grote steden, een proces, dat volgens het voormalig hoofd stadsvernieuwing in Rotterdam, De Kleijn, niet alleen een 'verbouwproces' was, maar ook een 'opbouwproces': stadsvernieuwers leerden de bewoners voor hun belangen op te komen. De oude wijken zijn inmiddels bijna 'af'. De professionals die de autochtone wijkbevolkingen in het 'opbouwproces' begeleidden, beginnen hun functie te verliezen. Inspraakavonden van bewonersorganisaties worden nauwelijks meer bezocht.

De Kleijn bepleitte daarom in 1988 om het stadsvernieuwingsapparaat aan het eind van de stadsvernieuwing om te bouwen tot een 'beheersorganisatie', die het 'wijkmanagement' moest gaan uitvoeren. De zorgvuldige inplaatsing van bewoners in buurten en portieken zou één van de taken van dit wijkbeheer moeten worden¹⁴⁴. Zijn pleidooi viel samen met de beraadslagingen van een commissie, die het Rotterdamse welzijnswerk moest herstructureren, mede in het licht van de sociale toekomst van de stad. Met deze commissie Idenburg startte de 'sociale-vernieuwings-beweging'.

De Kleijn is inmiddels coördinator van de sociale vernieuwing in Rotterdam, en entameerde in deze functie diverse controle- en toezichtmaatregelen. De wijk geldt als doel en uitgangspunt van de sociale vernieuwing, waarbij de wijk als integratiekader voor de verschillende groepen bewoners geldt. Saamhorigheid en wijkverbondenheid blijken te worden gemist, vooral omdat veel allochtonen zich wel wel hun eigen etnische groep, en niet met de wijk verbonden achten¹⁴⁵. De oplossing van dit probleem, en het zich niet houden aan 'de regels' van veel nieuwkomers vormen de nieuwe werkgebieden van het wijkmanagement.

Ook de heterogeniteit aan leefstijlen in buurten en straten wordt als probleem gezien. Het zou het herstel van de 'gemeenschapszin' belemmeren, waardoor de normen en waarden zijn zoekgeraakt. Dat herstel is de kern van de sociale vernieuwing wat betreft het wonen. Uit het welzijnsplan het Nieuwe Westen:

"± 40% van de bevolking (in het Nieuwe Westen, tk) is allochtoon, voor het overgrote deel levend in gezinsverband. ± 42% van de bevolking woont alleen, voor het overgrote deel autochtonen. Veel ouderen maar ook veel jongeren (studenten). Deze drie groepen bewoners hebben alle een eigen en vaak erg verschillende leefstijl. De achterblijvende mensen met een in principe positieve sociale instelling trekken zich meer en meer terug in de eigen woning en fungeren daardoor niet langer meer als "oog voor de straat". [...] Vaak ontstaat afstomping van problemen en soms daaruit voortvloeiend calculerend (frauderend) gedrag.[...] Maar, gelukkig ... [...] Een paar actieve volhouders c.q. nieuwelingen kunnen een straat, woonblok of portiek positief van karakter laten veranderen en weer omvormen tot een gemeenschap (het Opzoomer-effect)¹⁴⁶.

Het herstel van de 'ogen van de straat', toezicht dus, en het bijbrengen van de normen en waarden aan nieuwkomers door de autochtone achterblijvers worden als de middelen gezien om 'de gemeenschapszin' weer te herstellen. Het zijn middelen die we soms in dezelfde bewoordingen tegenkwamen in de strijd tegen de onmaatschappelijkheid in het verleden. Door de nadruk op de gemeenschapszin komen niet zozeer overlastgevende gedragingen, als wel groepen bewoners die nog onvoldoende gemeenschapszin tentoon spreiden, in het vizier. De eis te voldoen aan dat rekbare begrip creëert een nieuwe groep 'outsiders', en natuurlijk werk voor de 'crusaders' die het bewerkstelligen van die gemeenschapszin tot hun taak hebben gemaakt¹⁴⁷.

6.5. Conclusie.

Voor en tijdens de stadsvernieuwing was er nog sprake van merkbare conflicten tussen autochtonen en allochtone nieuwkomers, zoals de 'Turkenrellen' en de 'bouwen-voor-de-buurt' beweging. Inmiddels zijn de meeste autochtone gezinnen weggetrokken. Achtergebleven zijn bewoners die niet weg wilden en vooral zij, die dat niet konden.

De blijvers zijn geen hechte groep meer en reageren in hun stemgedrag en door onveiligheidsgevoelens. Dat lijkt reden voor politici om zich bezig te houden met de leefbaarheid van de oude wijken, hoewel de grote stijging van de criminaliteit zich tien jaar eerder afspeelde. Deze aandacht wordt gestimuleerd door tijdens de stadsvernieuwing op wijkniveau georganiseerde professionals, die de markt van het wijkmanagement hebben ontdekt. Het wijkmanagement grijpt terug op de oude wijkgedachte: buurt en wijk worden als belangrijke leefeenheden gezien voor de bewoners. Er wordt 'gebouwd' aan saamhorigheid en wijkverbondenheid. Er is daarbij een tegenstrijdigheid met de tegelijkertijd door politici en professionals beleden erkenning van de differentiatie van leefstijlen in de oude stadswijken. Anders dan vroeger zijn er sterke verschillen tussen de ruimtelijke en sociale oriëntaties van de verschillende groepen die in de oude wijken wonen. De blijvers zijn inderdaad vaak wijkgericht, waardoor de professionals zich bij hen aansluiten, maar jongeren en andere nieuwe stedelingen zijn sterk op de stadscentra georiënteerd, waar zich de culturele voorzieningen bevinden. Veel mediterrane migranten bewegen zich vooral in eigen kring, zonder veel contact met hun burens. Ze zoeken streekgenoten en de moskee op, waarbij de wijkgrenzen geen enkele betekenis hebben¹⁴⁸.

De opbouwwerkers en de blijvers hanteren de wijk als kader, en proberen de nieuwe groepen wijkbewoners in dat kader te integreren. Ze ontkennen daarbij, dat stadsbewoners hoogstens 'partieel geïntegreerd' zijn: tijdelijk, en gericht op directe doelen¹⁴⁹. Het lijkt erop, dat de professionals in dat proces aan de uit elkaar gevallen groep blijvers, die als enkelingen het verdwijnen van 'hun' wereld betreuren, cohesie geven, waardoor ze zich weer kunnen opstellen als 'gevestigden' versus de buitenstaanders. Als dat proces slaagt, zal er geen sprake zijn van stadsbewoners als 'vertrouwde vreemden' die op afstand aan elkaar gewend zijn geraakt, zoals Anderiesen en Reijndorp verwachten¹⁵⁰.

Kortom: de huidige roep om meer toezicht en controle in oude wijken vindt een drijfveer in statusrivaliteit tussen autochtone blijvers en allochtone nieuwkomers. Maar vooral de belangen van de professionals worden met sociale vernieuwing en wijkmanagement gediend.

7. Terugkeer van toezicht en dwang?

7.1. Slotconclusie.

Het woonbeschavingsoffensief, gericht op onmaatschappelijke (stads)bewoners, kende deze eeuw enkele hoogtepunten. Rondom de Eerste en de Tweede Wereldoorlog werden groepen bewoners in aparte wijpjes en complexen geïsoleerd waar ze door professionals konden worden heropgevoed. Hoewel woningnood een belangrijke voorwaarde was om tot isolering over te kunnen gaan, waren het drie nauw met elkaar verweven processen die tot de onmaatschappelijkheidsbestrijding aanzetten. Statusrivaliteit speelde een actieve rol in tijden en in gemeenten, waar nog geen actief volkshuisvestingsbeleid werd gevoerd. De verstatelijking van de volkshuisvesting en het feit, dat het verschaffen van woonruimte een verzorgingsarrangement werd, dwongen gemeenten tot voorzieningen, gericht op bewoners die niet werden toegelaten door woningbouwverenigingen en andere verhuurders. De definiëring, isolering en voorgenomen heropvoeding van deze bewoners creëerden nieuwe groepen professionals, die de isolering van de onmaatschappelijken in stand hielden ook toen er geen sprake meer was van een groot tekort aan goedkope huurwoningen.

Toen dat het geval was, speelden statusoverwegingen een belangrijke rol bij het verhuizen naar een 'betere buurt'. Allochtone nieuwkomers met een lage status vonden een woning in de minst populaire wijken en buurten, wat vooral de oude wijken in de grote steden waren. Statusangst bij de achterblijvers leidde er soms tot relletjes, vaker tot geroddel en ruzie, het stimuleerde onveiligheidsgevoelens en het beïnvloedde stemgedrag. Dat heeft geleid tot activering van het overheidsbeleid en het ontstaan van nieuwe professionele activiteiten, vaak in de vorm van sociale vernieuwing en gericht op die oude wijken.

Het lijkt er echter op, dat de belangen van de professionals en de politici sterk bepalend zijn bij de huidige discussies over het leefklimaat in de oude wijken en de noodzaak van controle en toezicht.

Met deze conclusie wil ik het bestaan van grote sociale, economische en veiligheidsproblemen in de oude wijken niet bagatelliseren, noch het bestaan van spanningen tussen verschillende bevolkingsgroepen ontkennen. Getracht werd de hernieuwde aandacht van de laatste jaren voor het leefklimaat in de oude wijken en het woongedrag van de bewoners ervan te verklaren, vooral, omdat analyses en voorgestelde oplossingen sterk leken op die uit de eerder besproken periodes. Die nieuwe aandacht ontstond bovendien in een tijd, waarin er nauwelijks sprake was van ernstige spanningen in de oude wijken, noch van een plotseling toegenomen feitelijke onveiligheid.

7.2. Terugblik.

Met de beschrijving van geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding bevinden we ons in één van de kernen van de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat. De geschiedenis daarvan en de voor- en nadelen na de opkomst van de 'calculerende burger' staan de laatste jaren in het spectrum van veel politieke en wetenschappelijke discussies. Dat verklaart de belangstelling

voor de geschiedschrijving van de onmaatschappelijkheidsbestrijding en de verschillende vaak sterk politiek gekleurde visies daarop.

Met de onmaatschappelijkheidsbestrijding hangt de emancipatie van de arbeidersklasse nauw samen, en daarmee de opkomst van de sociaal-democratie als sterk op besturen gerichte politieke beweging. Actieve sociaal-democratische gemeentebestuurders maakten maximaal gebruik van de mogelijkheden die de Woningwet hen bood om regulerend op te treden ten opzichte van de volkshuisvesting. Dat leidde tot verregaande verstatelijking van de volkshuisvesting, in 1947 bekroond met een eigen departement.

Woningen zijn, zolang niet alle grond en alle onroerend goed genationaliseerd zijn, echter ook consumptiegoederen, waarvoor de markt van vraag en aanbod geldt, en die op den duur hun geld moeten opbrengen. Van een 'eerlijke' verdeling van de beschikbare woonruimte kan dan ook geen sprake zijn. Distributieregels sturen deze vrije markt bij, maar roepen tegelijkertijd nieuwe problemen op, omdat slechts een deel van het woningbezit voor verdeling in aanmerking komt. De meeste distributieregels stammen van na de Tweede Wereldoorlog. Bij het begin van het eigen gemeentelijk volkshuisvestingsbeleid heerste vooral de markt. Toch wilden de sociaal-democraten de woonellende voor alle groepen arbeiders opheffen, waarmee de volkshuisvesting een collectief verzorgingsarrangement werd.

Die verzorging diende zich ook uit te strekken tot die woningzoekenden die niet werden toegelaten in de woningen van de meeste verhuurders. Dat werd een probleem in tijden van grote woningnood. Vooral in tijden, dat de woningen voor de minst gewaardeerde huurders schaars werden, lag er voor gemeenten een taak om in te grijpen.

Die woningen -vooral krotten- werden in een aantal gevallen schaars door actief overheidsingrijpen. Bij de sloopplannen zochten gemeentebestuurders in dat geval meestal oplossingen voor de bewoners die overal elders zouden worden geweigerd. Dat leidde tot de inrichting van de asocialencomplexen in Amsterdam, Den Haag en Utrecht.

Soms werd woonruimte schaars door andere ontwikkelingen dan actief volkshuisvestingsbeleid. Ook dan deden woningzoekenden een beroep op de verzorging die in toenemende mate van de overheid werd verwacht. Dat gebeurde bij voorbeeld in Haarlem, waar de gemeente zonder 'volkshuisvestingsvisie' met noodmaatregelen kwam. Die noodoplossingen maar vooral protesterende omwonenden, die zich in hun status bedreigd voelden, stimuleerden de gemeente om alsnog met structurele volkshuisvestingsmaatregelen te komen: het Thorbeckekwartier werd gebouwd.

De ramp, die Rotterdam in 1940 trof, werd weliswaar achteraf verwelkomd, maar was evenmin gepland. Ook hier slaagden vooral de minst gewaardeerde huurders er niet in om zelfstandig vervangende woonruimte te vinden. Ook hier werd dat een taak van de gemeente, die weliswaar noodwoningen bouwde, maar nog niet vanuit een 'volkshuisvestingsvisie'. De bewoners werden daarom niet alleen op hun woongedrag aangepakt. Vooral andere kenmerken, als werkschuwheid, vielen de overheid op. Maatregelen werden dan ook in deze sfeer gezocht, waaronder de deportatie naar de gezinsoorden.

De zorg om de 'massa-mens', het streven naar volksherstel en het geloof in de maakbaarheid van de samenleving bij de overheid en de elites werd vertaald in

beleid, gericht op het 'opheffen' van de achterblijvers. Dat waren vooral de laagst in status staande volksklassen, die in Rotterdam, Haarlem en een aantal andere steden, al dan niet gepland, geconcentreerd waren in bepaalde buurten en wijken. Die concentratie maakte een gerichte aanpak van de achterblijvers mogelijk. Dat leidde tot de woonscholen, waar niet alleen het woongedrag, maar het totale gedrag van de bewoners werd aangepakt. Het werd gezien als taak van het maatschappelijk middenveld, en dus van particuliere stichtingen, die eigen variaties ontwikkelden van het algemenere model waarnaar de bewoners moesten worden geleid. Dit werk werd een taak voor professionals, die zich specialiseerden in de behandeling van onmaatschappelijk gedrag en zich oefenden in het herkennen daarvan. Die herkenning vergrootte de omvang van hun doelgroepen sterk, de behandeling versterkte de segregatie.

Allerlei soorten sociaal werkers ontstonden: het welzijnswerk, opbouwwerk en maatschappelijk werk groeiden uit tot machtige apparaten van professionals, ingebed in de verschillende zuilen. De oprichting van een ministerie voor Maatschappelijk Werk in 1952 bekroonde dit proces.

Mensen konden, zo was de visie na de oorlog, ook verbeterd worden door ze te vestigen in betere huizen en betere buurten. Dat leidde tot plannen voor de bouw van ideale stadswijken en saneringsplannen voor de oude wijken in de grote steden. De kale vlakte van het Rotterdamse centrum en de daardoor noodzakelijke wederopbouwplannen stimuleerden het idee, dat grote operaties mogelijk waren. Wel zouden veel weg te saneren bewoners geschikt gemaakt moeten worden voor het wonen in de nieuwe wijken, terwijl voor de allerergsten geen plaats zou zijn.

Zowel voor de aanpak van de stadssanering, als voor de heropvoeding van onmaatschappelijke gezinnen werd wetenschappelijke onderbouwing noodzakelijk geacht. Dat leidde tot een 'boom' aan sociologisch onderzoek, en tot steeds verfijndere methoden van herkenning en aanpak. Het leidde ook tot kritiek op de fundamenten van de onmaatschappelijkheidsbestrijding, wat uiteindelijk leidde tot het verdwijnen van deze werksoort.

De stadsvernieuwing ging door, zij het met andere uitgangspunten. Door de bouw van nieuwe wijken met veel aantrekkelijker woningen en de verhoging van de welvaart trokken veel gezinnen weg uit de oude wijken. Het kwaliteitsverschil tussen deze nieuwbouw en de oude woningen was groot, maar de oude wijken bleken populair bij nieuwe groepen huurders. Er werd daarom in het algemeen afgezien van sloop, gekozen daarentegen voor renovatie. Voor de begeleiding van het renovatieproces werden professionals nodig geacht, nu niet alleen om de bewoners aan te passen aan de nieuwe situatie, maar ook om hun inspraak en het bouwproces te begeleiden. Deze professionals werden in veel gevallen de zaakwaarnemers van de bewoners en de intermediairen tussen hen en de overheid.

In de vooroorlogse stadswijken is het stadsvernieuwingsproces nu grotendeels afgerond. De bevolkingssamenstelling blijkt er, door de komst van grote groepen migranten, sterk veranderd. De meeste oorspronkelijke bewoners zijn niet van plan terug te keren. De aandacht van de overheid en de professionals richt zich nu niet langer op het renovatieproces, maar op de woon- en leefsituatie in deze wijken. De klachten van de gebleven autochtonen over hun nieuwe burens en de al veel eerder toegenomen onveiligheid worden nu aangehoord. Daarvoor zijn

verschillende redenen: politici vinden het niet-stemmen van veel bewoners en de opkomst van totalitaire partijen bedreigend, en maken zich zorgen over de 'calculerende burger' en over hun eigen legitimiteit¹⁵¹.

De professionals hebben in het beheer van de oude wijken, vooral bestaande uit toezicht en controle, een nieuw werkterrein ontdekt. Onder andere door hun wijkgebonden organisatie, maar ook bij gebrek aan betere inzichten, komen daarbij oude concepten uit de kast, waaronder de aloude wijkgedachte.

Bepaalde groepen autochtone blijvers hebben last van statusangst, met name door de komst van nieuwe allochtone burens. De voor velen ruime woningmarkt maakt ontsnappen aan de buurt echter mogelijk. De blijvers zijn bovendien niet hecht georganiseerd. Bij de pogingen om onderlinge sociale controle en meer toezicht in te voeren en de buurtgemeenschap te herstellen, doen professionals en politici een beroep op de ervaringen, ideeën en frustraties van deze blijvers. Maatschappelijke ontwikkelingen en de grote culturele en oriëntatieverschillen tussen de verschillende bewonersgroepen rechtvaardigen de verwachting, dat de wijk niet als integratiekader kan dienen, een buurtbesef niet aangeleerd. Verwacht mag worden, dat de desondanks ondernomen pogingen zullen vastlopen, waarbij het de vraag is, wie daarvoor de schuld zullen krijgen.

8. Noten.

1. 'Gruyters ziet voor corporaties opvoedende taak'. In: *Het Corporatiemagazine*. (1991), nr. 7. 2 april 1991, p. 16.
2. *NRC Handelsblad*, 8 december 1992.
3. Wijkwelzijnsprogramma Nieuwe Westen, nov. 1992.
4. De Opzoomerstraat in Rotterdam-West behaalde de eerste sociale-vernieuwings-prijs door alle huizen van buitenverlichting te voorzien. In Rotterdam bestaat inmiddels de Opzoomerprijs en zijn inmiddels (met buitenlantaarns) 100 straten 'geopzoomerd'. Zie: de bijlage 'Sociale Vernieuwing Rotterdam' bij *Wegener Huis aan huisbladen*, november 1992.
5. Zie: *NRC Handelsblad*, 18 maart 1989: 'Woonschool' voor asociale; Bergen op Zoom vervalt in herhaling met lastige burens'. Eind maart 1993 bepleitte de burgemeester van Gouda als voorzitter van een organisatie van burgemeesters iets dergelijks. Bron: Radionieuwsdienst.
6. Eijken (1990).
7. Bestebreurtje (1983), p. 104, waar een bericht wordt geciteerd van 28 januari 1950 over de instelling van een corps stadswachten in de Rotterdamse wijken Heyplaat en Overschie.
8. Van der Pennen (1990), p. 28.
9. *De Regt* (1984), p. 243.
10. *De Regt* (1984), p. 424-428.
11. Dercksen en Verplanke (1987), p. 43-44.
12. Kentie (1988).
13. Becker (1973), p. 9, 14.
14. Habets, e.a. (1981), p. 128.
15. Zie bijv. Heikens (1985), m.n. p. 43.
16. Van Dieten (1992), p. 33, 52.
17. Zie Dercksen en Verplanke (1987), p. 22-23, 241.
18. Deben (1988), p. 11.
19. Deben (1988), p. 210-221.
20. *De Regt* (1984), p. 242-250.
21. Zaakwaarnemer: "Een persoon, die opkomt voor de belangen -zoals hij die ziet- van een bepaalde groep in de samenleving, zonder zelf tot die groep te behoren en zonder daartoe door die groep -dan wel haar vertegenwoordigers- te zijn gekozen of aangesteld". Köbben (1983), p. 5.
22. *Sociaal economische statistieken deelgemeenten Rotterdam*, november 1992.
23. Brief bewoners Gedempte Voldersgracht aan B&W van de gemeente Haarlem, 28 mei 1919. Gemeentearchief Haarlem, archief van de gemeentesecretarie 7e afd., 1/39 (1919).
24. Hildebrand, *Camera Obscura*. In het verhaal 'Een onaangenaam mens in de Haarlemmerhout' uit 1839: "Het zijn de kleine winkeliers met lange roksmouwen; de boekhouders met watten in de oren; de ambachtsbazen met hoge hoeden, lange panden, en lange lenden; allen met hun vrouwen één, en met hun dochters drie graden boven haar stand gekleed, en alleen in dit bijzondere geval met hun zonen, wanneer deze het niet zó ver in de wereld hebben gebracht om zich hunner te schamen; want er vallen secretariëkerken, ondermeesters en kleine bloemisten onder voor; [...]. Voor het overige bemerkt men reeds nu een enkel jong mens uit deffiger stand, hetzij een notarisklerk of een surnumerair bij het gouvernement van Noordholland [...]. Hem volgen, tegen half twee, twee uren, de deffige bewoners uit de stad. De fabrikant met zijn familie, de boekhandelaar met zijn familie, de notaris met zijn familie [...]."
25. Braudel (1981), p. 337. Hij citeert de Venetiaanse ambassadeur in Florence (1530): "The Florentines [...] go out into the world. When they have made 20.000 ducats, they spend 10.000 on a palazzo outside the city. Each follows his neighbour's example ... and they have built so many palaces, all so magnificent and sumptuous, outside the city, that together they would make a second Florence".
26. Van der Ham (1989), p. 14, ev.
27. Guerrand (1989).

28. Zie Lofland (1973), p. 65. Van Daalen, p. 58-59. Klassiek is natuurlijk het verbod om in de Vondelparkbuurt arbeiderswoningen te bouwen: Heinemeijer, e.a. (1987), p. 144.
29. Van Ravesteyn (1974), p. 271; Van Ravesteyn (1948), p. 1.
30. Freyer (1991), p. 12, 31.
31. Blijstra (1969), p. 147, 158.
32. Van Daalen (1987), p. 49. De groei van de bevolkingsaantallen was echter ook het gevolg van gemeentelijke annexaties: Burm (1993), p. 9.
33. De ouders van Hein Mol huurden een 'etage', waarbij de trap met 5 andere gezinnen werd gedeeld: "Het leven in dat huis was voor ons in het begin een ware beproeving". Mol (1980), p. 19-23.
34. De Regt (1984), p. 19-20.
35. Zie bijv. Chandler (1990), p. 31-34.
36. De Swaan (1989).
37. Engelen (1870).
38. Zo was het lidmaatschap van de in 1872 in Haarlem opgerichte bouwvereniging *Des Werkmans Vriend* niet toegestaan aan drankhandelaren, alcoholisten en sociaal-democraten: Messing (1972), p. 211. Zie ook: De Regt (1984), p. 178 en Schade (1981), p. 72-73.
39. Rapport NVV onder red. van J. van den Tempel, geciteerd in De Rooy (1979), p. 21.
40. Zie bijv. Van Ravesteyn (1948), p. 114-116 over de bewoners van de Rotterdamse Zandstraatbuurt.
41. Deben (1988), p. 51-67.
42. Zie over het leven in de 'luimkieten' (volkslogementen): Van Aalst (z.j.), m.n. het eerste boek (p. 13-135).
43. De Regt (1984), p. 179-181.
44. Bossenbroek en Kruishoop (1988). De eerste oorlogsdagen werd Nederland overspoeld door ruim een miljoen vluchtelingen; in mei 1915 waren er nog ruim honderdduizend, een aantal, dat de hele oorlog constant bleef. Arme Belgen werden overigens ondergebracht in 'rijksvluchttoorden'. 'Fatsoenlijk-behoefstigen' kwamen in Ede terecht, minder gewenste en ongewenste in een kamp in Nunspeet. Welgestelden konden zich vrij vestigen.
45. Kentie (1988).
46. Zie over de noodwoningen in die tijd: Bakker Schut (1918).
47. De geschiedenis van de Haarlemse woonschool in het Thorbeckekwartier is gebaseerd op archiefonderzoek, en valt na te lezen in het verslag van mijn leeronderzoek: *Wonen aan de 'zelfkant der gemeente'; geschiedenis van bouw en opbouw van het Haarlemse Thorbeckekwartier*. Leeronderzoek Bouwen en Wonen, sociologie UvA, 1988. Daarin worden de gebruikte bronnen verantwoord.
48. De Regt (1984), p. 205.
49. Kentie (1988), p. 35-38.
50. Kentie (1988), p. 46-54.
51. De Regt (1987), p. 203-205.
52. Ottens (1975), p. 88.
53. Zie: *De huisvesting van asociale gezinnen*. (1929).
54. Overzicht in Delhez (1928). De Bruyn (1926). Zie ook: Dercksen en Verplanke (1987), p. 21-25.
55. Dercksen en Verplanke (1987), p. 43-44.
56. Derde rapport van de VHK-unit 1 in Rotterdam (Canadees regiment), 1945. Geciteerd in Brouwer (1986), p. 126, 204.
57. Ook de bewoners van het Haarlemse Thorbeckekwartier werd dit verwijt gemaakt. De bewoners van de noodwoningen aan het Zuidplein hadden ook alle houtwerk opgestookt. Ze moesten na de oorlog de kosten vergoeden. Uit woede hierover werd het kantoortje van het bestuur in de fik gestoken. De betalingsplicht droeg bij tot het bestaan van huurschulden. Tot na de uiteindelijke sloop

Tot na de uiteindelijke sloop van het complex betaalden bewoners deze oorlogsschade. Bestebreurtje (1983), p. 109.

58. Van Rooy (z.j.), p. 46.

59. *Stedebouw* (1981), p. 129. Citaat uit: Van Rooy (z.j.), p. 57.

60. Van Ravesteyn (1948), p. 114-115.

61. Manneke 91993), p. 76-77.

62. De buurt en de sloop ervan werden beschreven door Brusse (1917).

63. Dercksen en Verplanke (1987), p. 21-41.

64. De Bruyn (1926), p. 206-213. Brouwer (1986), p. 115. Terecht stelt Deben (1987-8, p. 233), dat het Witte Dorp niet voor ontoelaatbaren werd gebouwd. Maar dat zal vooral een gevolg van naamgeving en beleid zijn geweest. Het Witte Dorp werd nadrukkelijk gebouwd voor de bewoners van de daklozen in de tehuizen en de hofjes, en paste in een beleid om onmaatschappelijke gezinnen te reclassen. Dat beleid bestond uit het 'opschuifstelsel', waarvoor de beheerder, de Maatschappij van Volkswoningen, de probleemgezinnen in verschillende categorieën indeelde. Gereclasseerde, maar arme gezinnen in de andere complexen konden doorschuiven naar het Witte Dorp. De noodwoningen daar maakten dan ook onlosmakelijk deel uit van dat systeem en waren daar speciaal voor gebouwd. De woningbouwvereniging constateerde echter, dat ze geen woningen had die het gat tussen de tehuizen en de noodwoningen van het Witte Dorp konden opvullen. Door gebrek aan andere mogelijkheden kwam ook de 'slappe' en de 'half-toelaatbare' gezinnen in het Witte Dorp terecht. Gemeente noch omwonenden zullen in staat zijn geweest om het zelfde subtiel onderscheid te maken. De gemeente liet dat merken door haar aanvankelijke verzet tegen de bouw van het Witte Dorp, omdat de omliggende woningen bewoond werden voor "rustige, knappe gezinnen" waarvoor gevaar geducht werd (De Bruyn (1926)).

65. Van Veldhuizen (z.j.), p. 99-100.

66. Gemeentearchief Rotterdam, geciteerd bij Brouwer (1986), p. 117. Zie ook: Dercksen en Verplanke (1987), p. 68, ev,

67. Querido (1933).

68. Zijn scriptie werd gepubliceerd in het vakblad *De Schalm*, en later uitgebracht in brochurevorm (*Sociologische schets van de volksbuurt* (1963)). Later werd dit werkje uitgebreid tot Simonse (1974) en Simonse (1982), toen de benaming 'volksbuurt' inmiddels had plaatsgemaakt voor 'kansarme buurt'. In Simonse (1974) staat een 'sociogram' afgedrukt van de familierelaties in het Gelderse Dorp (bijlage 2). Als clubhuisleider was het van groot belang om de onderlinge communicatiekanalen en de 'klonten' en 'sterfiguren' te kennen, zodat je je kon richten op de 'sterfiguren' (p. 54).

69. In 1938 richtten de nazi's in Duitsland speciale concentratiekampen voor Asozialen in. De gevangenen droegen een zwarte driehoek. In ons land werden voor dit doel de kampen Vught en met name Ommen ingericht. De situatie in Ommen werd na de oorlog door de Hoge Raad als 'schokkend en weerzinwekkend' gekwalificeerd. Stuhldreher, C.J.F., e.a. (red.), *Concentratiekampen; systeem en praktijk in Nederland*. Bussum, 1970. p. 36, 108-109.

70. Geciteerd bij Brouwer (1986), p. 123. Geys was sociaal-democraat: Brouwer (1986), p. 129.

71. Dercksen en Verplanke (1985), p. 9-10.

72. Van Rooy (1948), p. 45, 47.

73. Diemers (1948).

74. Van Rooy (1948), p. 51, 96-97.

75. De Vries (1952), p. 131.

76. *Sociale integratie probleemgezinnen*, p. 257-258, alwaar cursivering.

77. Milikowski (1952).

78. Dercksen en Verplanke (1987), p. 174, ev.

79. Deze verwijdering van 'werkschuwen' naar het Oosten had al een lange traditie. In de 17e eeuw al werden Amsterdamse werkschuwen als 'pioniers' naar Drenthe en Overijssel gestuurd om schansen (waaronder de Ommerschans) te bouwen. In 1822 zond Koning Willem I alle Amsterdamse wezen,

ouder dan zes, (Amsterdam werd onveilig gemaakt door bendes wezen) naar Veenhuizen, waar ze in de afgravingen te werk werden gesteld: Zandvoort (1978), p. 27; *AGN X.*, p. 427.

Johannes van den Bosch stichtte in 1818 de *Maatschappij van Weldadigheid*, met als doel om armen via werk te beschaven. Dat ging ook toen het beste in het Drentse veen: Frederiksoord, Wilhelmina-oord en Willemsoord werden ervoor gesticht. In Ommerschans kwam een bedelaarskolonie (*AGN X*, p. 431).

Over de werkverschaffing in de crisisjaren en de werkverschaffingskampen: Van Balen (1936).

De Duitse bezetters richtten (o.a.) kamp Ommen in als concentratiekamp voor 'Asozialen, Volksschädlinge' en andere werkschuwen: Stuhldreher, e.a. (1970), p. 36, 108-109.

80. Tekst van het klankbeeld *Wat doen wij voor de achterblijvers?* door Dick de Vries en Ed. Lautenslager. Uitg.: Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem. Kentie (1988).

81. Bestebreurtje (1983), bijschrift foto op p. 113.

82. Zie over de massamens o.a. Stoffel (1946). Citaten bij Van Rooy (z.j.), p. 45-46. De Rotterdamse Rubroekstraat dankt mede zijn slechte reputatie, omdat die in en net na de oorlog dé zwarte markt van Rotterdam was: Van Veldhuizen (z.j.), p. 102-103.

83. De studies leidden tot de publikaties: *Maatschappelijke verwildering der jeugd; rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd*. In opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen samengesteld. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en -uitgeverij, 1953 en *Bronnenboek bevattende gegevens ten grondslag liggend aan het rapport Maatschappelijke verwildering der jeugd*. (1953). In opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wwtenschappen samengesteld. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en -uitgeverij: 1953.

Zie o.a. Van Wel (1987).

84. Rapport Commissie Jeugdbaldadigheid. Haarlem, 26 augustus 1953. De 'comprehensive approach' was een methode van het maatschappelijk werk, waarbij "verschillende werksoorten, gebruik makende van onderscheidene methodieken, technieken en media, in de nauwst mogelijke samenhang ten uitvoer worden gelegd": Klompé (1958), p. 260.

Pater Duynstee (1957-58), één van de 'peetvaders' van de Haarlemse stichting beschreef de Haarlemse praktijk van de 'community approach'.

Hoe populair deze methode ook in kerkelijke kring was, moge blijken uit het bestaan van het proefschrift van S.G. Honing, *Bijdrage tot het onderzoek naar de fundering van de zendingsmethode der comprehensive approach in het Nieuwe Testament*, dat door Crooswijks wijkdominee Van Veldhuizen wordt besproken in *Op de straathoek; comprehensive approach in de praktijk* (1954), vooral een studie naar hoe de kerk weer greep op de Crooswijkers kon krijgen.

85. Archief Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem: Brief aan redacties van de plaatselijke bladen (ongedateerd). Het *Haarlems Dagblad* ging toch tot vermelding van de wijk over (17 februari 1954). Deze vergissing werd goedge maakt door een benefiet-voetbalwedstrijd tussen raadsleden en de pers. De opbrengst (f 85,-) werd de eerste gift aan de Stichting. Ook later deed de Stichting er alles aan om perspublicaties tegen te gaan. Bij de aanbieding van het jaarverslag 1955 aan de pers werd nadrukkelijk gevraagd de verschillende benamingen van de wijk nimmer te vermelden 'in het belang van dit kwetsbare werk onder een aanzienlijke bevolkingsgroep' (AS: brief bestuur Stichting aan stadsredacteuren, 15 februari 1956).

Ook over de verderop aan de orde komende woonschool Het Brabantse Dorp in Rotterdam was de gemeentelijke berichtgeving "opvallend schaars": Bestebreurtje (1983), p. 102.

Grünfeld en Weima (1957) wordt voorafgegaan door het volgende 'dringende beroep' van de directeur van de gemeentelijke sociale dienst, Van Mill en de voorzitter van De Jeugdhaven:

"Met de publicatie van sociologische onderzoeken als deze worden ongetwijfeld bepaalde belangen gediend. Zij kan evenwel onherstelbare schade veroorzaken, indien de anonimiteit van de onderzochte wijk en die van haar bewoners niet strikt gehandhaafd wordt. [...] Op de lezer, die voornemens is aan dit geschrift beschouwingen in vak- of andere bladen te wijden doen wij dan ook een dringend beroep deze anonimiteit te helpen bewaren. Met het vorenstaande geven wij mede uitdrukking aan een terzake door Burgemeester en Wethouders der gemeente Rotterdam geuite wens."

Persoonsgegevens zijn vanzelfsprekend voor buitenstaanders niet te achterhalen noch interessant. De wijk, Cool, moest anoniem blijven.

Grünfeld's een jaar later verschenen vervolgstudie naar Overschie-oost werd niet voorafgegaan door zo'n beroep. De wijk bleef ook hier anoniem onder de naam Veenzicht (Grünfeld (z.j)).

86. AS: verslag 1e contactavond Thorbeckekwartier, 23 juni 1954.

87. Brongersma was in 1940 gepromoveerd op een proefschrift, waarin het Portugese fascistische model werd verheerlijkt. Daar was het gezin "de bron van behoud en ontwikkeling van de stam", waarmee sociaal verval kon worden voorkomen. Echtscheiding, anti-conceptie, vrouwenarbeid waren in Portugal uit den boze. Tegelijkertijd was Brongersma een van de pioniers van de homo-emancipatiebeweging, publicist over pedofilie en Eerste-Kamerlid voor de PvdA. In 1950 werd hij, Eerste Kamerlid voor de PvdA, vanwege pedofilie veroordeeld tot gevangenisstraf. Na zijn vrijlating spanden, naar zijn zeggen, velen zich in om hem weer aan de slag te helpen. In 1960 keerde hij terug in de eerste Kamer. Bron: radio-interview met Brongersma op 6 mei 1993. Zijn aanstelling had in Haarlem tot grote politieke beroering geleid. Alle politieke partijen, behalve de PvdA, verzetten zich -tevergeefs- tegen zijn aanstelling. In Brongersma (1956) en in *Probleemgezinnen* (1966) schreef hij over het werk in Haarlem, zonder de naam van de wijk te noemen. Hij begon ook een roman over het wijkje, daarin 'Stadswijk' genoemd, maar maakte deze nooit af (gedeeltelijk in typoscript aanwezig in het archief van de stichting).
88. De pedagoge was Annemarie Grewel, die in de film 'Flodder' over een asociaal gezin, dat in een villawijk wordt geplaatst, een rol speelt als gemeenteraadslid.
89. Bos (1946).
90. Bos (1946), p. 35-38.
91. Bos (1946), p. 16.
92. Bos(1946), p. 60-63; 170-171.
93. Anderiesen en Reijndorp (1992-I). Over de 'wijkgedachte' in de Verenigde Staten schrijft Gans (1992), p. 127-128. Hij bekritiseert het fysisch determinisme dat eraan ten grondslag lag.
94. Bos (1946), p. 38, 146-148.
95. Van Dongen (1989), p. 204.
96. Deze paragraaf is gebaseerd op Brouwer (1986), hoofdstuk 3.
97. Dercksen en Verplanke (1987), p. 106, ev.
98. Bastiaans, e.a. (1957), p. 13 definieert saneren als volgt: "'Saneren is de schoksgewijze, welbewuste vernieuwing ter aanpassing aan de eisen die de tijd stelt [...]". Daarbij is saneren een maatschappelijke aangelegenheid, in beginsel van de gehele plaatselijke samenleving). Sociale opbouw en aanpassing en sociale en individuele zorg zijn onlosmakelijk onderdeel van de stadssanering (p.5). Het zou interessant zijn om de discussies over sanering in de tweede helft van de jaren vijftig te leggen naast die over sociale vernieuwing nu. Zie uitgebreid over de Rotterdamse saneringsplannen: *Overzicht [...]*, 1974.
99. Grünfeld vertelde later, dat 'verkeersdoorbraken' als schijnargument werden gebruikt om oude stadswijken te kunnen slopen. Brouwer (1986), p. 133.
100. Van Veldhuizen (1952).
101. Geciteerd in Habets, e.a., (1981), p. 134.
102. Brouwer (1989), p. 178-179.
103. Huygens (1962), p. 49-50. hij bepleit sanering van de krottenbuurten zonder overplaatsing. Was herhuisvesting in de eigen buurt niet mogelijk, dan zouden speciale burtjes moeten worden gesticht om "hun homogene groepsverband te behouden" (p. 51).
104. Bestebreurtje (1983), p. 108.
105. Memorie van Antwoord minister Van Thiel bij Rijksbegroting 1953, geciteerd in Everts (1954), p.158.
106. Everts (1954), p. 159.
107. Een zeer zwaar samengestelde Commissie Woningwaardering (leden o.a. Van Tijen, Bakker Schut, Querido, Bos (van de naar hem genoemde commissie) en ex-minister In 't Veld) noemde in 1954 keukens die tegelijkertijd als toegang dienden een basisgebrek, want daardoor had de vrouw geen rustige werkruimte. Eén basisgebrek moest voldoende zijn om te besluiten de woning te slopen (*Ts. voor Volkshuisvesting en Stedebouw* (1954), p. 143-150). Zie over de wel geschikt geachte woningplattegronden: Doorn (in *Bouw*, 1953, p. 806-810). Het bungalowtype was wel juist, want dat zorgde voor een eenvoudige indeling, noodzakelijk gezien "het

intelligentieniveau van het onmaatschappelijke gezin". Een woonkeuken was taboe, want men diende te leren, dat ieder vertrek zijn eigen functie had. De Woningcommissie van de Nederlandse Huishoudraad (met als leden onder andere de architecte Staal-Kropholler, de woninginspectrice Blomberg en mevr. Van Rooy-Berlage) reageerde in hetzelfde jaar in hetzelfde blad met enige kritische kanttekeningen op de plattegronden van Doorn. Zo vond deze commissie de doorloop van de ouderslaapkamer door de woonkamer naar de wc onaanvaardbaar voor elk gezin, maar zeker voor onmaatschappelijke, want de "ervaring leert, dat aan de uitrusting van onmaatschappelijke gezinnen peignoirs, badjassen en pyjama's ten enenmale ontbreken". De afstand van de wc naar de wasruimte was te groot, zodat het gevaar bestond, dat de wasruimte als urinoir gebruikt zou gaan worden (*Bouw* (1953), p. 992-993). In 1958 publiceerde in hetzelfde blad de architect Jansen nieuwe plattegronden. Ook hij was tegen woonkeukens, constateerde, dat de Maastrichtse onmaatschappelijken blij waren met hun eetkeukens, maar koos toch voor werkkeukens, omdat men daar in de winter niet ook 's avonds zou gaan zitten (*Bouw*, (1958), p. 414-417).

Hofjes waren in 1854 al in het 'Verslag aan den koning' als ongeschikt van de hand gewezen, niet alleen vanwege de gebrekkige luchtverversing, maar ook omdat ze "de geburen in massa te zamen brengt, om er een zamenleving te drijven, waardoor de beschaving en goede zeden zelden bevorderd worden" (p. 1.1.Ver.8). De Commissie Woningwaardering vond woningen, dat woningen aan sloppen, binnenplaatsen en stegen gesloopt moesten worden, ook vanwege de "gevaren voor moraliteit en veiligheid, in het bijzonder ten aanzien van de opgroeiende jeugd" (p. 146).

108. *Haarlem; een onderzoek naar de sociale structuur; een bijdrage voor een reconstructie- en saneringsbeleid*. Haarlem, z.j. [1961].

109. Radema (1963).

110. Het rapport *Sociale integratie probleemgezinnen* uit 1961 (p. 34) maakte een onderscheid tussen zwak-problematisch, problematisch en ernstig problematisch. De eerste groep (in Haarlem geschat op 2000 gezinnen) had een goedkope woning en enige begeleiding nodig; de tweede en derde groep, in Haarlem betrof dat 1600 en 200 gezinnen, moesten via de woonschool-aanpak op het rechte spoor gebracht worden.

111. Bastiaans, e.a. (1957), p. 15.

112. De Bijzondere Projecten waren in 1962 ingesteld als vervanging van de Gezinsorden. Het waren er 6: twee woonscholen, te weten Parkwijk in Haarlem en De Ravelijn in Maastricht en daarnaast de wijk Tongelre in Eindhoven, het voor Overijsselse probleemgezinnen bedoelde en opengebleven gezinsoord bij Hardenberg, een adviesinstelling voor het Drentse maatschappelijk werk en de Afrikaanderwijk in Rotterdam. Dercksen en Verplanke (1987), p. 211-212.

113. Kentie (1988), p. 113 ev. Citaten uit *Eerste Verslag [...]* (1965). Zie ook: Dercksen en Verplanke (1987), p. 206-234.

114. Dercksen en Verplanke (1987), p. 106 ev.

115. Jeunhomme (1988). Litjens (1954). Litjens werd een specialist op het terrein van de onmaatschappelijkheid, hoewel zijn werk heftige kritiek opriep. Zie bv. Brongersma's boekbespreking in *Socialisme en Democratie*, (1961), p. 754-756.

116. Heikens (1985), p. 38, ev.

117. Van Wel (1988).

118. Van Beusekom (1944), p. 225.

119. Zie over het fysisch determinisme: Gans (1991), p. 33-43. De Goed-Wonen-beweging uit die jaren past ook in dit kader. Zie: Deben (1988), p. 183 en Adang (1992), die uit het blad *Goed Wonen* het volgende citeert: "Het streven om te komen tot 'goed wonen' is dus ook psychologisch gezien geen modegril, maar een serieuze poging om door de verstarring van de levensstijl heen te breken naar het lichte, het blije, het zonnige en vooral het ruime, het 'leven zonder angst' waarvan échte sfeer en werkelijke warmte het gevolg zijn" (p. 90-91).

120. Simonse (1974), p.68-69. Simonse begon zijn carrière als clubhuisleider in het 'asocialenkamp' Gelderse Dorp (Noorderkanaalweg), door hem 'volksbuurt' genoemd (p.11).

121. Het betreft hier een persoonlijke herinnering aan de 2e Jerichostraat in Rotterdam-Kralingen.

122. De Regt (1986), p. 135 ev.

123. Grünfeld (1970), p. 29 ev.
124. Gr[ü]nfeld (1957), p. 35-36.
125. De Roo[y] (1992), p. 110.
126. Van der Valk (1992), p. 131 ev.
127. Van Veldhuizen (z.j.), p. 111-112.
128. Anderiesen en Reijndorp (1990), p. 18.
129. *Werknemers te gast?* (1967), p. 54-58.
130. Veel Surinamers kwamen echter in de net opgeleverde Amsterdamse Bijlmermeer terecht.
131. Anderiesen en Reijndorp (1990), p. 17-18.
132. Meulenbelt (1993). Van Kempen (1987), p. 32. De New Yorkse projectontwikkelaar Robert Moses verbood buslijnen naar 'zijn' suburbs over 'zijn' parkways, zodat armen, en met name zwarten, zich er niet konden vestigen: Gans (1991), p. 110-116.
133. 'Woningbedrijven fuseren en verzakelijken'. In: *NRC/Handelsblad*, 10 december 1992.
134. Advertentie in *De Havenloods*, 10 december 1992.
135. Grünfeld (1970), p. 35.
136. Grünfeld (1970), p. 3-7.
137. Anderiesen en Reijndorp (1990), p. 72, 75. In de Amsterdamse Indische Buurt volgden de studenten en andere starters, anders dan in veel andere oude wijken, de migranten. Gans (1991), p. 55-56.
138. Zie Wuertz (1989), p. 65 ev. over hoe studenten en oorspronkelijke bewoners van een Groningse volkswijk tegen elkaar aankijken.
139. Simonse (1974), p. 70-71.
140. Simonse (1974), p. 297. Op de volgende bladzijde geeft Simonse het percentuele verschil tussen buitenlandse mannen en vrouwen, omdat hij de spanningen in de wijken verklaart uit het onbevredigde seksuele driftleven van de buitenlanders: [Deze cijfers] "geven voldoende aan, in welke buurten we sociale en psychische stress-situaties mogen verwachten."
Cijfers over het percentage etnische minderheden, buitenlanders, migranten moeten met enig wantrouwen worden benaderd. Onderlinge vergelijkingen zijn gevaarlijk, als niet tegelijkertijd vermeld wordt, welke criteria er zijn gehanteerd: etniciteit, nationaliteit, geboorteplaats, afkomst ouders.
141. Commissie Bos, p. 15, 38.
142. Tekst op achterkant Simonse (1974).
143. Op 4 mei 1993 bezocht een delegatie van PvdA-Tweede-kamerleden de rotterdamse wijken het Nieuwe Westen, Spangen en Bospolder-Tussendijken.
144. De Kleijn (1988), p. 37, 41 ev.
145. Zie Anderiesen en Reijndorp (1992-II), p. 49.
Hoewel allerlei visies in de sociale vernieuwing overeenstemmen met de 'human renewal'-beweging uit de zeventiger jaren in de Verenigde Staten, claimt de gemeente Rotterdam de uitvindster te zijn van dit begrip. In 1989 stelde de commissie Idenburg (commissie sociale vernieuwing) in opdracht van het College van B&W een rapport op. De commissie was ingesteld om het gemeentelijk welzijnsbeleid bij te stellen, omdat er structureel werd gekort op het sociaal-cultureel werk. Herstructurering was daarvan het gevolg, wat men wilde koppelen aan een visie op de gewenste sociale infrastructuur (Commissie Sociale Vernieuwing (1989), p. 58. Opvallend in dit rapport is de titel van hoofdstuk III: "Rotterdam: een sociaal laboratorium" (p. 25)). Zie over de pretenties van de sociale vernieuwing: Terhorst en Drontmann (1991).
146. Rapportage aan Klankbordgroep Delfshaven.
147. Becker (1973), p. 155.
148. Anderiesen en Reijndorp (1990), p. 109-116. Zie ook Gans (1991), p. 55-56:
"When people who live together have social ties based on other criteria than mere common occupancy, they can set up social barriers, regardless of the physical closeness or the heterogeneity of their neighbors." [betr. etnische groepen]. The cosmopolites, the unmarried and the childless are detached from neighborhood life. [...]."

149. Anderiesen en Reijndorp (1992-II), p. 48-50.

150. Anderiesen en Reijndorp (1990) p. 95. Zij stellen, dat de cohesie onder de gevestigde blijvers in de Indische Buurt verdwenen is. op individueel niveau betreuren deze bewoners wel het verdwijnen van 'hun' wereld (p. 139). De gevestigden vs. de buitenstaanders: Elias en Scotson (1985).

151. De Vries (1992, p. 62-63) wijst erop, dat er een discongruentie in tijd bestaat tussen verschijnselen als toegenomen criminaliteit en de verontrusting daarover. hij wijst ook op het legitimiseringsprobleem van de huidige politici.

9. Geraadpleegde literatuur.

Aalst, H. van, *Onder martieners en bietsers; dertig jaar uit mijn leven in volkslogementen en in de woonwagen*. Bew. door C.J. Jansen en A.J. Jansen. Rotterdam: De Combinatie, z.j.

Adang, Marc, 'Betutteling tot in de huiskamer'. In: Len de Klerk en Herman Moscoviter (red.), *'En dat al voor de arbeidende klasse'; 75 jaar volkshuisvesting Rotterdam*. Rotterdam: Uitg. 010, 1992.

Amsterdam in cijfers; deel 1: stad en regio; 1991. Amsterdam: Amsterdams Bureau voor Onderzoek en Statistiek, z.j.

Anderiesen, Gerard, en Gerard Lebbink, *Stadsvernieuwing en bewoners; de resultaten van bouwen voor de buurt in Feijenoord-Noordereiland*. Rotterdam: Interuniversitair Instituut Normen en Waarden, 1983.

Anderiesen, Gerard, en Arnold Reijndorp, *Eigenlijk een geniale wijk; dagelijks leven in de Indische Buurt*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1990.

Anderiesen, Gerard, en Arnold Reijndorp, 'Pendrecht en Zuidwijk; stedelijkheid versus gemeenschapszin'. In: *De Architect*, 1992-11, p. 63-71 (1992-I).

Anderiesen, Gerard, en Arnold Reijndorp, 'Stadsvernieuwing in stad van de toekomst'. In: *Bouw*, 1992-18, p. 48-50 (1992-II).

Bakker Schut, P. (bewerking), *Noodwoningen; een overzicht*. Amsterdam: F. van Rossen, 1918.

Balen, W.J. van, *Het werkende land; opbouw van Nederland in moeilijke tijden*. Voorw. van M. Slingenberg, min. van sociale zaken. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1936.

Bastiaans, J., e.a., *Sanering als sociaal vraagstuk*. Prae-advies van de vereniging van directeuren van overheidsorganen voor sociale arbeid (D.I.V.O.S.A.). 1957.

Becker, Howard S., *Outsiders; studies in the sociology of defiance*. (1963). New York [etc.]: The Free Press, 1973.

Bestebreurtje, Ger, *Rotterdam in de jaren '50; fragmenten uit een samenleving*. Rijswijk: Elmar, 1983.

Beusekom, H.G. van, *Woningbouw; problemen en perspectieven*. Amsterdam: A.J.G. Strengholt, 1944.

Bos, A. (red.), *Stad der toekomst, toekomst der stad; een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*. Rotterdam: Voorhoeve, 1949.

Bossenbroek, Martin en Julienne Kruishoop, 'Een woestijn van zand en bajonetten'. In: *De Volkskrant*. 12 november 1988.

Braudel, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II*. Transl. from the French (1949). 2 vols. London [etc.]: Fontana/Collins, 1972.

Brongersma, E., 'Wat doen wij voor de achterblijvers?'. In: *Het Gemenebest*, 1956 (aug.), p. 741-760.

Bronnenboek bevattende gegevens ten grondslag liggend aan het rapport Maatschappelijke verwilderung der jeugd. (1953). In opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wvten-schappen samengesteld. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en -uitgeverij: 1953.

Brouwer, Ad, *Uitkeringen en volkshuisvesting van de Rotterdamse armenzorg 1930-1965; sociale morele politiek, hulpverlening en dwang, in- en uitsluiting.* Doctoraalscriptie maatschappijgeschiedenis. Rotterdam: Erasmusuniversiteit, 1986.

Brusse, M.J., *Het rosse leven en sterven van de Zandstraat; de Rotterdamsche 'polder' gesloopt.* 2e, verm. druk. Rotterdam: W.L. & J. Brusse, 1917.

Bruyn, G.A.M. de, 'Huisvesting van daklooze en ontoelaatbare gezinnen te Rotterdam.' In: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 7 (1926), p. 206-211.

Burm, Paul, *100 kilometer Amsterdam; zes wandel- en fietstochten door de stad.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993.

Commissie Sociale Vernieuwing [Rapport van de], *Het Nieuwe Rotterdam in sociaal perspectief.* Rotterdam, 1989.

'Criteria voor krotopruiming'. Interim-rapport van de Studiecommissie Grondslagen Woningwaardering. Gepubliceerd in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, 35 (1954), p. 142-150.

Daalen, Rineke van, *Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen; Amsterdam 1865-1920.* Amsterdam: Sociologisch Instituut UvA, 1987.

Deben, Léon en Ineke Teijmant, 'Wonen is meer dan een dak boven je hoofd'. In: Hélène Vossen, Marjan Schwegman en Peter Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen; Nederland naar een moderne industriële samenleving 1948-1973.* IJsselstein: Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting, 1992.

Deben, Léon, *Van onderkomen tot woning; een studie naar woonbeschaving in Nederland 1850-1969.* Amsterdam, 1988.

Delhez, C.F., 'De huisvesting van ontoelaatbare gezinnen.' In: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*. Nr. 9 (1928), p. 25-36.

Dercksen, Adrienne en Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland; 1914-1970.* Amsterdam [etc.]: Boom, 1987.

Diemers, A.I.J., 'Het onmaatschappelijke gezin en de maatschappelijke heropvoeding in gezinsoorden.' In: Themanummer *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*. 1948.

Dieten, Jos van, 'Wij zullen je mores leren'. In: Len de Klerk en Herman Moscoviter (red.), *'En dat al voor de arbeidende klasse'; 75 jaar volkshuisvesting Rotterdam.* Rotterdam: Uitg. 010, 1992.

Doorn, E., 'Het onmaatschappelijk gezin en zijn huisvesting'. In: *Bouw* II, (1953), p. 806-811.

Doorn, J.A.A. van, *De proletarische achterhoede; een sociologische kritiek.* Meppel: Boom, 1954.

Dunk, H.W. von der, e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust; Nederland in de jaren vijftig.* Houten: De Haan, 1986.

Duynstee, Pater S., 'Maatschappelijk buurtwerk in Haarlem; poging tot een 'comprehensive approach' van probleemgezinnen'. In: *Katholiek Sociaal Tijdschrift* X (1956-57), p. 56-63.

Eerste verslag over ervaringen en ontwikkelingen in Bijzonder Projekt 'Parkwijk'. Uitg: Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem. Haarlem, z.j.

Eijken, A.W.M., *Criminaliteitsbeeld van Nederland; aard en omvang van de criminaliteit in de periode 1980-1989*. 's-Gravenhage: Min. van Justitie, 1990.

Elias, Norbert, en John L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders; een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Vert. uit het Eng. (1965). Herdr. (1976). 's-Gravenhage: E.R. Ruward, 1985.

Engels, Friedrich, *Over het woningvraagstuk*. Nijmegen: SUN, 1970.

Everts, J., en A. Treurniet (samenstelling), *Gids voor maatschappelijk werk*. Deel 1. Alphen aan den Rijn: N. Samsom NV, 1954.

Freijer, Victor, [red.], *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag; plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*. Zwolle: Waanders, 1991.

Gans, Herbert J., *People, plans and policies; essays on poverty, racism and other national urban problems*. New York: Columbia University Press / Russell Sage Foundation, 1991.

Guerrand, Roger-Henri, 'Persoonlijke ruimten.' In: Michelle Perot (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven; van de Franse revolutie tot de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam: Agon, 1989.

Gr[ü]nfeld, F., en J. Weima, *Leven in een Rotterdamse randzone*. Verslag van een sociologisch onderzoek, uitgevoerd in opdracht van de Gemeentelijke dienst voor Sociale Zaken te Rotterdam en van de stichting 'De Jeugdhaven' te Rotterdam. Rotterdam: Gem. dienst voor Sociale Zaken, 1957.

Grünfeld, F., *Veenzicht; leven in een na-oorlogse woonwijk*. Verslag van een sociologisch onderzoek, uitgevoerd in opdracht van de Gemeentelijke dienst voor Sociale Zaken te Rotterdam. Rotterdam: Gem. dienst voor Sociale Zaken, z.j [1958].

Grünfeld, Frans, *Habitat and habitation; a pilot study*. Proefschrift UvA. Z.pl., N. Samson, 1970.

Haarlem; een onderzoek naar de sociale structuur; een bijdrage voor een reconstructie- en saneringsbeleid. Uitg.: Stichting Noord-Holland/Provinciaal Opbouworgaan. Haarlem, z.j. [1961].

Habets, Ad, e.a., 'Stadsontwikkeling en stadsreiniging'. In: Umberto Barbieri, e.a. (red.), *Stedenbouw in Rotterdam; plannen en opstellen 1940-1981*. Uitg. van Stadsontwikkeling Rotterdam. Amsterdam: Van Gennep, 1981.

Ham, Willem van der, *Tot gerief van de reiziger; vier eeuwen Amsterdam-Haarlem*. 's-Gravenhage: SDU, 1989.

Heikens, Tjaard, 'Onmaatschappelijkheidsbestrijding'. In: Tjitske Akkerman en Siep Stuurman, *De zondige riviera van het katholicisme; een lokale studie over feminisme en ontzuiling*. Amsterdam: SUA, 1985.

Heinemeijer, W.F., en M.F. Wagenaar, e.a. (red.), *Amsterdam in kaarten; verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*. Ede [etc.]: Zomer & Keuning, 1987.

Huisvesting van asociale gezinnen, de. Uitg. Gemeentelijke Woningdienst. Amsterdam, 1929.

'Huisvesting van het onmaatschappelijke gezin; enige kritische opmerkingen van de Woningcommissie van de Nederlandse Huishoudraad. In: *Bouw*, 1953, p. 992.

Huygens, W., *De stedelijke habitat van bestuurderszijde gezien; sociaal-economische beschouwingen over stedenbouw met 54 foto's en tekeningen*. Hilversum: G. van Saanen, 1962.

Jansen, G.W., 'Huisvesting van het maatschappelijk niet-aangepaste gezin'. In: *Bouw*, 1958, p. 414-417.

Jeunhomme, Inez, *'Veer kinne doen wat veer wille, veer blieve toch de asocialen'; onmaatschappelijkheidsbestrijding en heropvoeding in Maastricht in de periode 1945 tot 1963*. Utrecht [etc.]: Wewi, 1988.

Jongejugd, Marca, *Sociaal demografische karakteristieken deelgemeente Delfshaven*. Rotterdam: Stichting Maaswerk, maart 1993.

Kempen, Eva van, 'De stadsbuurt in een veranderende samenleving; idee en werkelijkheid'. In: *Geografisch Tijdschrift*, XXI (1987), nr. 1, p. 27-36.

Kentie, Theo, *Wonen aan de 'zelfkant der gemeente'; geschiedenis van bouw en opbouw van het Haarlemse Thorbeckekwartier*. Leeronderzoek bouwen & wonen, sociologie UvA, 1988.

Kleijn, Gerard de, *Grensverlegging, stadsvernieuwing, stedelijk beheer en revitalisering te Rotterdam*. Volkshuisvesting in theorie en praktijk 18; studenteneditie. Delft: Delftse Universitaire Pers, 1988.

Klerk, Len de, en Herman Moscoviter [red.], *En dat al voor de arbeidende klasse; 75 jaar volkshuisvesting in Rotterdam*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1992.

Klompé, M.A.M., 'De onmaatschappelijkheid mede in het licht van krotopruijing en sanering.' In: *Katholiek Sociaal Tijdschrift*, X (1958). Nr. 11, p. 250-254.

Köbben, A.J.F., *De zaakwaarnemer*. Inaugurale rede Rotterdam. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983.

Litjens, H.P.M., *Onmaatschappelijke gezinnen; sociologisch onderzoek naar de onmaatschappelijkheid te Maastricht*. Proefschrift RUU. Assen: Van Gorcum, 1953.

Loo, L.F. van, 'De armenzorg in de Noordelijke Nederlanden'. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Deel 10: De Nieuwste Tijd. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1981.

Maatschappelijke verwildering der jeugd; rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd. In opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen samengesteld. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij en -uitgeverij, 1953.

Messing, F.A.M., *Werken en leven in Haarlem (1850-1900); een sociaal-economische geschiedenis van de stad*. Diss. RUU. Amsterdam, 1972.

Meulenbelt, Karin, 'Niet op onze woningmarkt'. In: *Rooilijn; tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening*. 26 (1993). Nr. 3, p. 121-126.

Mol, H., *Memoires van een havenarbeider*. Aant. en nawoord van T. Jansen en J. Giele. Nijmegen: SUN, 1980.

Ottens, Egbert, *Ik moet naar een kleinere woning omzien, want mijn gezin wordt te groot*. Amsterdam: Gem. dienst Volkshuisvesting, 1975.

Pennen, Ton van der, *Wonen in een stadswijk; stedelijke segregatie en participatie*. Deel 2. Uitgave van Onderzoekscentrum R.O.V. Rijksuniversiteit Leiden en gemeente Rotterdam. Leiden, 1990.

Pennen, Ton van der, *Wonen in een stadswijk; verslag van een onderzoek naar de woon- en leefsituatie van allochtonen in drie Rotterdamse wijken*. Deel 1. Uitgave van Onderzoekscentrum R.O.V. Rijksuniversiteit Leiden en gemeente Rotterdam. Leiden, 1990.

Probleemgezinnen. Rapport, samengesteld door een commissie onder voorzitterschap van T. van Grootheest. Documentatie voor gemeenteraadsleden, nr. 3. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1966.

Querido, A., *Het Zeeburgerdorp; een sociaal-psychiatrische studie*. Leiden [etc.]: Stenfert Kroese, 1933.

[Radema, H.W.], *De achterbuurt; een sociologisch onderzoek naar de sociale structuur van een stedelijke achterbuurt, met bijzondere aandacht voor de sociale positie van probleemgezinnen in hun woonmilieu en voor het perspectief van revalidatiewerk en sociale sanering*. Concept in typoscript, niet gepubliceerd. Uit te geven door: Stichting Noord-Holland/Provinciaal Opbouworgaan. Z.pl. [Haarlem], 1963.

Rapport van de Commissie Sociale Vernieuwing; het nieuwe Rotterdam in sociaal perspectief. Z.pl, 1989.

Ravesteyn, L.J.C.J. van, *Rotterdam in de achttiende en negentiende eeuw; de ontwikkeling der stad*. Reprint van 'Rotterdam tot het einde van de achttiende eeuw; de ontwikkeling der stad' (1924) en 'Rotterdam in de negentiende eeuw; de ontwikkeling der stad' (1933) in één band. Schiedam: Schie-pers, 1974.

Ravesteyn, L.J.C.J. van, *Rotterdam in de twintigste eeuw; de ontwikkeling van de stad vóór 1940*. Rotterdam: Ad Donker, 1948.

Regt, A. de, 'Onmaatschappelijke gezinnen; over het verdwijnen van een categorie'. In: J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn (red.), *De geconstrueerde samenleving; vormen en gevolgen van classificerend beleid*. Jaarboek 1986 van Beleid & Maatschappij. Meppel: Boom, 1986.

Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid; ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel [etc.]: Boom, 1984.

Regt, A. de, 'Onmaatschappelijke gezinnen; over het verdwijnen van een categorie'. In: J.W. de Beus en J.A.A. van Doorn (red.), *De geconstrueerde samenleving; vormen en gevolgen van classificerend beleid*. Jaarboek 1986 van Beleid & Maatschappij. Meppel: Boom, 1986.

Rooy, H. van, *Gezinnen in nood; het vraagstuk van het onmaatschappelijk gedrag*. Amsterdam: Vrij Nederland, z.j. [1948].

Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940; landelijk en Amsterdams beleid*. Amsterdam: Van Gennep, 1979.

Roo[y], P. de, 'Vetkuijfe waarheen? jongeren in de jaren vijftig en zestig'. In: Hélène Vossen, Marjan Schwegman en Peter Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen; Nederland naar een modern industriële samenleving 1948-1973*. IJsselstein: Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting, 1992.

- Schade, Carol, *Woningbouw voor arbeiders in het 19e-eeuwse Amsterdam*. Amsterdam: Van Gennep, 1981.
- Simonse, J., *Sociologische schets van de volksbuurt*. NBV-brochure nr. 13. Utrecht: Nederlandse bond voor sociaal-cultureel vormingswerk, 1963.
- Simonse, Joop, *Belemmerde kansen; sociologie van de volksbuurt*. Alphen aan de Rijn: Samsom, 1974.
- Simonse, J., *De rafelrand blijft; sociologie van de kansarme buurten*. Alphen aan de Rijn: Samsom, 1982.
- Sociale Integratie Probleemgezinnen*. Rapport van de Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid (Cie. Bouwman). 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1961.
- Stoffel, S.H., *De massa-mensch en zijn toekomst; proeve van een analyse onzer samenleving*. Voorw.: W. Schermerhorn. Amsterdam: Uitg. Vrij Nederland, z.j.
- Stuhldreher, C.J.F., e.a. (red.), *Concentratiekampen; systeem en praktijk in Nederland*. Fibulareeks nr. 18. Bussum: Fibula-van Dishoeck, 1970.
- Swaan, A. de, *Zorg en staat; welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de Nieuwe Tijd*. Amsterdam: Bert Bakker, 1988.
- Terhorst, Pieter en Inge Drontmann, *Sociale vernieuwing: een schijnbeweging*. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek, 1991.
- Valk, Arnold van der, 'Ruimtelijke ordening in Nederland 1948-1973'. In: Hélène Vossen, Marjan Schwegman en Peter Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen; Nederland naar een modern industriële samenleving 1948-1973*. IJsselstein: Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting, 1992.
- Veldhuizen, G. van, A. van Eldik en W. Simmelink, *Sociografische schets van Crooswijk, tevens Jaarverslag Hervormd Kerkewerk, nov. 1951-okt. 1952*. Uitg. in eigen beheer. Rotterdam, 1952.
- Veldhuizen, G. van, Azn, *Op de straathoek; comprehensive approach in de praktijk*. Den Haag: J.N. Voorhoeve, 1954.
- Veldhuizen, G. van, *Een eeuw Rotterdamse volkswijk*. Baarn: Bosch & Keuning, z.j.
- 'Verslag aan den Koning; over de vereischten en inrigting van arbeiderswoningen. door eene commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs ten 's-Gravenhage.' Herdrukt (1854) in: *Handboek Bouwen en Wonen*, Afl. 11, 1977, p. 1.1.V, deel 1.1.
- Vries, Geert de, *Nederland verandert; sociale problemen in de jaren tachtig en negentig*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1992.
- Vries, J. de, 'Overheidstoezicht voor onmaatschappelijke gezinnen'. In: *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*. Nr. 6 (1952), p. 129-132.
- Wel, Frits van, *Gezinnen onder toezicht; de Stichting Volkswoningen te Utrecht 1924-1975*. Nijmegen: SUN, 1988.
- Werknemers te gast?* Rapport van de Wiardi Beckmanstichting. Amsterdam, 1967.

Wuertz, K., *Het onherbergzame wonen; sociaal ruimtelijke symboliek en de beleving van onveiligheid*. Leiden: RU/ROV, 1989.

Zandvoort, W.J.F., *Kinderen en de kindbescherming*. Amsterdam: Meulenhoff, 1978.